

Makale Künyesi (Araştırma): Er, E. (2024). Kırım Tatar Türkçesinin Canköy Rayonu Ağızları ve Bu Ağızlarda Görülen Fonolojik Süreçler. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 345-376.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1435934>

KIRIM TATAR TÜRKÇESİNİN CANKÖY RAYONU AĞIZLARI VE BU AĞIZLARDA GÖRÜLEN FONOLOJİK SÜREÇLER¹

Elvina ER²

ÖZET

Ağızlar, bir lehçenin oluşum süreçlerini yansıtması ve akraba lehçelerle bağlarını göstermeleri açısından büyük önem taşımaktadırlar. Kırım Tatar Türkçesi, Türk dilinin Tarihî Kıpçak ve Oğuz lehçelerinin kesişerek karışmaları neticesinde şekillenen Türk lehçelerindedir. Kırım Yarımadası'nda Kıpçak ile Oğuz Türkçelerinin dil bilimsel biçimlerinin dağılım alanlarını açık bir şekilde KTT (Kırım Tatar Türkçesi)'nin ağızları yansıtır. Kırım'ın bozkır bölgesinde Kıpçak özellikli Kuzey ağzı, güneyde Karadeniz sahili boyunca Oğuz özellikli Güney ağzı ve bu iki bölge arasında Kıpçak-Oğuz özellikli Orta ağzı konuşulmuştur. Tarihî süreçte bu üç ana ağzın, yarımada büyük coğrafi engeller bulunmadığı için birbiriyle açık iletişimde olmaları, göçler, sürgün ve ekonomik etkenler neticesinde birbirini etkilemesi kaçınılmaz olmuştur. Ancak XX. yüzyılda Kırım Tatar Türklerine uygulanan Rus asimilasyon ve iskân politikaları nedeniyle konuşur sayısı gün geçtikçe azalan KTT, ağızlarının özgün yapısını da kaybetmektedir. Bütün bu etkileşimler neticesinde Türkoloji alanındaki ağız araştırmalarında ilginç ve önemli sahalardan biri olan Kırım, bilim dünyasında hak ettiği ilgiden mahrum kalmıştır.

Bu çalışma, Türkoloji araştırmalarındaki bu boşluğu doldurmak amacıyla yapılmıştır. Araştırma sahası olarak Kırım'ın kuzeydoğusunda yer alan Canköy rayonu seçilmiştir. Çalışmanın malzemesini 2001 yılının yazında Kırım'ın Canköy rayonundaki köylerden derlenen bant kayıtları oluşturmuştur. 15 köyde 46 kişi ile yapılan konuşmalar banda alınıp Uluslararası Fonetik Alfabe (IPA) sistemine uygun olarak yazıya geçirilmiştir. Konuşmalar, KTT'yi daha iyi bildikleri ve ağız özelliklerini korudukları için 50 yaş üzeri kişilerle yapılmıştır. Elde edilen derleme metinleri üzerinden bu ağızların bugünkü durumu tespit edilmiş ve fonolojik süreçlerin incelenmesi yapılmıştır.

Derleme metinlerinin incelenmesi sonucunda Kuzey Kırım ağzı sınırları içerisinde yer alan araştırma bölgemizde, KTT'nin bütün ağızlarının konuşulduğu tespit edilmiştir. Kırım Tatar Türklerinin 1944 yılında vatanlarından topyekün sürgün edilmesi, söz konusu

¹ Bu makale, Prof. Dr. F. Sema Barutcu Özönder danışmanlığında hazırlanan *Kırım Türkçesinin Ağızlarının Bugünkü Durumu* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır. Bu çalışmanın araştırma verileri 2020 yılından önce toplanmıştır. Bu nedenle bu çalışma etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer almaktadır.

² Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Dr. Öğr. Üyesi. eler@cumhuriyet.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-6965-1069>

durumun başlıca nedenidir. Yaklaşık 50 yıl sonra sürgünden Kırım'a dönen Kırım Tatar Türkleri, bölgeye dağınık yerleştikleri için KTT ağızlarının yerleri de köklü bir değişime uğramıştır.

Çalışmamızda Canköy ağızlarında görülen fonolojik süreçler karşılaştırmalı, tarihsel yöntemle incelenmiştir. Bu incelemenin sonucunda araştırma bölgemizde tespit edilen fonolojik süreçlerin, her üç ağızda da çeşitli seviyelerde kendini gösterdiği tespit edilmiştir. Bu durumun, söz konusu ağızların temsilcilerinin sürgünde ve sürgün sonrası süreçte bitişik yaşamaları ve birbirleriyle olan sıkı temasları neticesinde gerçekleştiği sonucuna varılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kırım Tatar Türkçesi ağızları, Canköy rayonu, Kuzey Kırım ağızı, Güney Kırım ağızı, Orta Kırım ağızı.

GİRİŞ

Canköy, Kırım Yarımadası'nın kuzeydoğusundaki bozkır bölgesinde bulunan ve Ukrayna'ya bağlı Kırım Özerk Cumhuriyeti içerisinde *rayon* (< Rus. район) olarak adlandırılan bir idari alt birimin adıdır. Canköy rayonu, 2.667 km² yüz ölçümüne sahip olup 28 köy meclisinden oluşmakta ve 2001 Bütün Ukrayna sayımına göre toplam 82.000 kişilik nüfusa sahiptir. Canköy rayonunun genel nüfusundan 17.744 kişi Kırım Tatar Türkü olarak kayıtlara geçmiştir. Bu da rayon nüfusunun % 21,6'sını oluşturmaktadır. Canköy rayonu Kırım'da, Kırım Tatar Türklerinin en yoğun yaşadığı yerleşim yerleri bakımından Akmescit, Bahçesaray, Karasubazar rayonlarından sonra dördüncü sırada yer alır (<https://archive.md/GjVjZ>).

Türkoloji alanındaki ağız araştırmaları XX. yüzyılda büyük ilerleme kaydetmiştir. Bu yüzyıl içerisinde pek çok Türk lehçesinin ağızları modern metotlarla incelemeye tabi tutulmuştur. Kırım Tatar Türklerinin 1944 yılında Kırım'dan sürgün edilmeleri³ ve sürgün sürecinde KTT'nin araştırılmasının yasaklanması hem bu lehçenin hem de ağızlarının 40 yıldan daha uzun bir süre bilim dünyasından uzak kalmasına neden olmuştur.

2004 yılında tamamlanmış yüksek lisans tezine dayanan bu çalışmada, Kırım'ın Canköy rayonunda konuşulan KTT ağızlarının karşılaştırmalı tarihsel yöntemle fonolojik süreçler açısından incelemesi yapılmış ve bugünkü durumları tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın malzemesi, Canköy rayonunda Haziran 2001-Ekim 2001 tarihleri arasında kasetlere yapılan konuşma kayıtlarından oluşmuştur. Fonolojik süreçlerin incelemesi de yine toplam 20 saat uzunluğundaki (13 kaset) bu derlemelerden seçilen örnekler üzerinden yapılmıştır.

Kaynak kişilerin tespiti, ağız araştırmaları alanında yapılacak bir araştırmanın en önemli safhalarındandır. Ağız araştırmalarında kaynak kişiler, araştırılan bölgenin en eski sakinlerinden seçilmelidir. Çalışmamızın malzemesini oluşturan derlemelerin yapıldığı dönemde Kırım Tatar Türkleri çoğunlukla kırsal kesimlerde yaşamışlardır. Bu dönemde

³ Kırım Tatar Türkleri, 18-20 Mayıs 1944 tarihinde SSCB yönetimi tarafından Kırım'dan Sibiryaya, Kazakistan ve Özbekistan'a topyekün olarak sürgün edilmişler ve 1989 yılında SSCB hükümetinin resmî izniyle Kırım'a dönene kadar, yaklaşık 50 yıl süre zarfında sürgünde kalmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bk. Er, 2022, s. 69-75.

Kırım Tatar Türkleri uzun yıllar süren Ruslaştırma politikası neticesinde günlük hayatta Rusça konuşmuş, çocukları Rus okullarında Rusça ile eğitim görmüş ve KTT’de radyo, gazete ve televizyon yayınlarına oldukça sınırlı bir biçimde ulaşabilmişlerdi. KTT’nin günlük hayatta böylesine sınırlı kullanımı, yeni nesli ana dilini unutma noktasına getirmiştir. Bütün bu nedenler ağız çalışmamızda uygun kaynak kişilerin bulunmasında güçlük yaratmıştır. Çalışmamızda 8-20 yaş, 20-50 yaş ve 50 yaş üzeri olmak üzere üç farklı yaş grubu belirlenmişse de çalışmamızı dayandırdığımız metinler araştırmanın niteliğine uygun olarak 50 ve daha üstü yaş grubundan alınmıştır. Söz konusu kaynak kişilerin eğitim seviyeleri, sosyal konumları ve ilgi alanları dikkate alınarak onlarla sürgün, sürgünden önce Kırım, gelenekler, geleneksel yemekler, günlük hayat vb. konularda görüşülmüştür. Elde edilen derlemeler, dil sistemindeki fonolojik karşıtlıklar yanında, seslerin çıkarılışındaki ayırt edici özellikleri gösterme imkânı veren Uluslararası Fonetik Alfabe’ye (1996 sürümü) uygun olarak yazıya geçirilmiştir.

Bu çalışmanın veri toplama süreci ve veri analizi, kişi hak ve özgürlüklerine saygılı ve araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun bir şekilde gerçekleşmiştir.

1. KIRIM TATAR TÜRK AĞIZ ALANI

XX. yüzyıl Kırım Tatar Türk ağız alanı:

- a. 1944 toplu sürgün öncesi
- b. 1980 yurda dönüş sonrası

olarak iki ayrı dönem içinde incelenmelidir. Bu ayrımın nedeni, 1944’teki sürgün sürecinin Kırım’daki Kırım Tatar Türk ağız alanında ciddi değişimler ortaya çıkarmasıdır. Kırım Tatar Türk alanı, konuşurlarının sürgün öncesi hayat alanlarıyla 1980’ler sonrası hayat alanları aynı değildir⁴.

1944 Toplu Sürgün Öncesi Ağız Alanı

Sürgün öncesi Kırım Tatar Türk ağız alanının tespiti konusunda yapılan ilk çalışma W. Radloff’a aittir. W. Radloff, *Proben der Volksliteratur der Nördlichen Türkischen Stämme* (1896, s. XII, XIV) adlı çalışmasında KTT’nin XVII. yüzyıla kadar Kıpçak Türkçesiyle temsil edildiğini (Kırım Yarımadası’nın güney sahil şeridindeki ağızlar ve Osmanlı ile kültürel etkileşimde bulunan Bahçesaray’ın eğitilmiş tabakasının dili dışında) ancak Rusya’nın Kırım’ı işgal etmesinden sonra Kırım’da Osmanlı Türkçesi özellikli KTT kullanımının yaygınlaşmaya başladığını belirtmiş ve Kırım Tatar Türklerinin:

1. *Şâgâr halkı* (Şehir halkı: Akmesit, Bahçesaray, Karasubazar, Kefe ve Kezlev şehirlerinde yaşayanlar) ve *Tav halkı* (Dağ halkı: Kırım’ın güney bölgesinde yaşayanlar)
2. *Çöl halkı* (Bozkırda yaşayanlar)
3. *Nogay halkı*⁵ (Perekop bölgesinde yaşayan Nogaylar)

⁴ Bu konu için ayrıca bk. Abduvaliyeva Er, 2013, s. 103-104.

⁵ Radloff’un verdiği bilgilere göre Nogaylar önceleri Perekop’ta yaşamışlar ve daha sonraları bu bölgeden göç etmişlerdir.

olmak üzere üç farklı gruba ayırdıklarını kaydetmiştir. Radloff, bu sınıflandırmanın temelinde ağız özelliklerinin yattığını vurgulayarak KTT ağızlarını *Güney* ve *Kuzey* olmak üzere iki ana ağız grubuna ayırmıştır:

1. *Güney Ağız Grubu:*

a) Baydar'dan Üsküt'e kadar konuşulan tamamıyla Oğuz özellikli *Güney Sahilinin Ağızı*;

b) Temelinde Kıpçak özellikli olan ama içinde Oğuz özelliklerini de barındıran *Bahçesaray, Akmescit, Karasubazar, Kefe, Kerç Şehirlerinin Ağızı*;

c) Bir önceki ağız gibi karışık ancak Kıpçak unsurlarının ağırlıkta olduğu *Dağda Yaşayanların Ağızı*.

2. *Kuzey Ağız Grubu:*

a) Söz varlığı açısından Oğuz Türkçesinin etkisi hissedilse de tamamıyla Kıpçak özellikli olan *Kırım Ağızı*⁶;

b) Temiz Kıpçak Türkçesi özellikli *Nogay Ağızı* (1896, s. XII-XVI).

Kırım Tatar Türk ağız alanının tespiti konusundaki ikinci çalışma Sovyet döneminin başında yapılmıştır. 1934 yılında düzenlenen *Tret'ya Yazıkovaya Konferentsiya (Üçüncü Dil Konferansı)* adlı konferansta KTT'nin ağızlarının araştırılması amacıyla N. K. Dmitriyev başkanlığında Kırım diyalektoloji gezisinin yapılması kararlaştırılmıştır. 1935-1936 yıllarında yapılan ve Sovyet döneminde KTT'nin ağız araştırmaları içinde en önemli çalışma sayılan bu gezide dört farklı grup oluşturulmuştur:

1. *Seitler-Canköy-İşün-Akşeyh-Akmescit-Kezlev*

2. *Kerç-Kefe-İslamterek-Eski Kırım*

3. a) *Bahçesaray-Fatisada-Kökköz*; b) *Kefe-Eski Kırım-Karasubazar*

4. *Akyar-Baydar-Yalta-Aluşta-Sudak-Otuz*.

Bu diyalektoloji gezisinin içerisindeki grupların sınırları W. Radloff'un belirlediği sınırlarla neredeyse ortaktır. Dmitriyev bu gezide elde edilen ses bilimsel verilere dayanarak Kırım'da temiz ağızların bulunmadığını ancak bu durumun KTT'nin ağızlarını sınıflandırmak için engel olmadığını ve özellikle Akyar-Kefe arasındaki bölgede hemen hemen her köyün kendine has dilsel özelliklere sahip olduğunu belirtmiştir (Gafarov, 1988, s. 80-84).

Sürgün öncesi dönemde Alman Türkoloğu G. Doerfer de *Philologiae Turciae Fundamenta*'da yayınlanan *Das Krimosmanische* (1959, s. 242-280) adlı çalışmasında Kırım Tatar Türk ağız alanının sınırlarını belirlemiştir. Doerfer KTT'nin ağızlarını dört grupta toplamıştır:

1) Kırım'ın Güney kıyılarında konuşulan *Kırım Osmanlıcası*

⁶ Radloff, bu ağızın içerisinde temel farkların bozkırım etkisiyle yok olduğunu belirtmiştir.

2) *Merkez Kırım Türkçesi:*

a) Merkezi Bahçesaray olan *Kuzey Merkez Kırım Türkçesi*;

b) Kırım Osmanlıcasının temas bölgesinde konuşulan ve Kuzey Merkez KTT'sinden Kırım Osmanlıcasına geçiş ağızı olan *Güney Merkez Kırım Türkçesi*;

c) Kefe'de konuşulan ve KTT'den Kırım Osmanlıcasına bir geçiş ağızı olan *Doğu Merkez Kırım Türkçesi*

3) Kırım'ın kuzeybatısında ve doğusunda konuşulan *Kırım Tatarcası*

4) Kırım'ın kuzeydoğusunda bulunan Perekop yöresinin Kuyat köyünde konuşulan *Kırım Nogaycası*.

Doerfer bu çalışmasında KTT'nin bütün ağızlarının karışık olduğunu ve Kırım'ın bu bakımdan en ilginç ve aynı zamanda en problemlili dil bölgelerinden biri olduğunu kaydetmiştir (1995, s. 177, 179).

1944 toplu sürgün öncesinde Kırım Tatar Türk ağız alanının tespiti çalışmalarında; temelinde tamamıyla Kıpçak Türkçesi özellikli *Kuzey*, çoğunlukla Oğuz Türkçesi özellikli *Güney* ve Kıpçak-Oğuz Türkçelerinin karışımından oluşan *Orta* olmak üzere üç ana ağız alanı belirlendiği görülmektedir. Bu ağızların sınırlarını Kıpçak Türkçesi ve Oğuz Türkçesine ait dil özelliklerinin karışmasındaki derecenin belirlediği anlaşılmaktadır. Türkologların belirlemiş oldukları KTT ağız alanı sınırları, Kırım Tatar Türklerinin sürgünde ve sürgün sonrası süreçte kendi aralarında *Nogay* (Kırım'ın kuzey ve bozkır kesimlerinde yaşayanlar), *Yalı boylu* (Karadeniz'in sahil boyunda yaşayanlar) ve *Tat* (bu iki bölge arasında yaşayanlar) olmak üzere üç bölüme ayrılmalarına da paralellik göstermektedir.

Kırım Tatar Türk ağız alanını tespit eden araştırmacıların tamamı Kırım'daki ağızların karışık olduğunu belirtmiştir. Bu karışık yapının meydana gelmesindeki sebep; bozkır, dağ ve sahil boyu gibi farklı coğrafi alanlardaki farklı ağızların konuşurlarının birbirleriyle sürekli etkileşim içinde olmalarıdır.

1980 Yurda Dönüş Sonrası Ağız Alanı

Yaklaşık yarım asır sonra vatanlarına dönen Kırım Tatar Türkleri eskiden yaşadıkları yerlere yerleşme imkânı bulamamışlardır. Dönüş sürecinin ilk on yılında, yerli yöneticilerin uyguladıkları politikalar üzerine Kırım Tatar Türklerinin çoğunluğu kuzey bölgelerde ve kırsal kesimlerde yerleşebilmişlerdir. Daha sonraki yıllarda imkânı olanlar yarımadanın orta ve güney bölgelerine de yerleşmeye başlamışlardır.

Kırım Tatar Türklerinin vatanlarına dönüş sürecinde Kırım'da dağınık yerleşmelerinin neticesi olarak Kırım Tatar Türk ağız alanı farklı bir yapıya bürünmüştür. Günümüzde Kırım'ın her ağız bölgesinde çeşitli ağız temsilcilerini görmek mümkündür. Ayrıca sürgün alanlarındaki mahallî dil, yine sürgün alanlarında KTT'nin çeşitli ağızlarına mensup konuşurlarla bir arada yaşama, farklı boy ve milletlerle evlilikler vb. unsurlar bugün Kırım'da konuşulan KTT ağızlarında karmaşık yapılar ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla sürgün öncesinde araştırmacılar tarafından tespit edilen KTT ağızlarının karışık yapısı, günümüzde daha da karışık bir hâl almıştır.

1.1. Canköy Rayonu Ağızlarının Kırım Tatar Türk Ağız Alanı İçindeki Yeri

Kırım'ın kuzeydoğusunda yer alan Canköy rayonunda 1944'teki sürgün öncesi dönemde Kıpçak özellikleri taşıyan Kırım Kuzey ağzı konuşulmuştur. Ancak 1944 yılı sürgününün dönüşünde Kırım Tatar Türkleri mensup oldukları ağız bölgeleri dikkate alınmaksızın, karışık bir şekilde iskân edildikleri için Kırım'daki ağızların yerleşim yerleri değişmiştir. Bu nedenle bugün KTT'nin bütün ağızlarına Canköy rayonunda rastlamak mümkündür. Bu duruma bağlı olarak çalışmamızda Canköy rayonunda konuşulan ağızlar, Kırım'ın genel adlandırılmasında olduğu gibi *Kuzey* (Kuz.), *Orta* (Ort.) ve *Güney* (Gün.) olarak adlandırılmıştır.

2. CANKÖY RAYONU AĞIZLARINDA FONOLOJİK SÜREÇLER

2.1. Benzeşme

2.1.1. Ünlü Benzeşmeleri

2.1.1.1. Kalınlık-İncelik Uyumu

Kalınlık-incecik uyumu, diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi Canköy rayonu ağızlarında da mevcuttur. Ancak Kuzey ve Orta ağızlarında kalınlık-incecik uyumunun bozulduğu durumlar tespit edilmiştir. Güney ağzında ise bu uyum daha güçlüdür.

Canköy rayonu ağızlarında kelime tabanlarında kalınlık-incecik uyumunun uygulanması:

İncelediğimiz ağızlarda kalınlık-incecik uyumu kelime tabanlarında genel olarak uygulansa da bazen kalınlaşma yönünde değişme gösterir. Bu kalınlaşma olayı dağınık olmakla birlikte Kıpçak özellikli Kuzey ağzında daha sık rastlandığı görülür:

< OT *amtı*: 'şimdi' (EDPT, s. 156b) > Kuz. [endi], Ort. [endi], Gün. [indi], [endi]; fakat Kuz. [endi], [e:ndi], Ort. [endi], Gün. [endi]; < OT *çaqır*: 'çağırmaq' (EDPT, s. 410a) > Kuz. [ʃaqır-], Ort. [tʃɑGır-], Gün. [tʃɑGır-]; < OT *kerpiç*: 'kerpiç' (EDPT, s. 737b) > Kuz. [çerpitʃ], Gün. [cirpitʃ]; fakat Kuz. [çerpiʃ]; < OT *kirpik*: 'kirpik' (EDPT, s. 737b) > Gün. [cirpik]; fakat Kuz. [kirpik], Ort. [kirpik]; < OT *sıyır*: 'sığır' (EDPT, s. 814b) > Kuz. [siGır], [sijır], Ort. [siGır], Gün. [sejer]; < OT *ekin*: 'ekin' (EDPT, s. 109a) > Kuz., Ort. [eğin]; < OT *ëkkiz*: 'ikiz' (EDPT, s. 119b) > Kuz. [egiz]

Canköy rayonu ağızlarında kelime tabanına eklerin eklenmesiyle kalınlık-incecik uyumunun uygulanması:

Kuz.

Kalın: [doɣuʎan] 'doğmuş', [ɑjtɑdʒɑqman] 'söyleyeceğim', [qijintʃiʃiq] 'zorluk', [batatʃiqʃari] 'küçük çocukları', [satqanʃarından] 'sattıklarından'

İnce: [øzynde] 'kendisinde', [køjje] 'köye', [tütunde:] 'tütünde', [evde] 'evde', [jyndyzy] 'gündüzü'

Ort.

Kalın: [aʔdirmadɨtar] ‘aldırmadılar’, [χartʔargɑ] ‘yaşlı insanlara’, [ɔtirtatʔar] ‘ekiyorlar’, [jurtumuzgɑ] ‘yurdumuza’

İnce: [dziber mij] ‘göndermiyor’, [cɛtɛdʒɛclɛr] ‘gidecekler’, [byjyʒy] ‘büyüğü’, [tijmij lɛr] ‘dokunmuyorlar’, [yjymyzdɛ] ‘evimizde’

Gün.

Kalın: [vardɨtar] ‘vardılar’, [ba:ɡirχʔamɑjɑ] ‘bağrışmaya’, [qizʔarimni] ‘kızlarımı’, [janimizdɑjdɨ] ‘yanımızdaydı’

İnce: [syɾjynlyjɛ] ‘sürgünlüğe’, [tepijler] ‘tepiyorlar’, [ytʃyndʒy] ‘üçüncü’, [gɔlmɛclɛr] ‘gömler’, [ɔertyly] ‘örtülü’, [jyzymdʒylyk] ‘üzümcülük’

Canköy rayonu ağızlarında kalınlık-incelik uyumunu bozan durumlar:

1. Canköy rayonu ağızlarında [i] ünlü sesi hem kelime tabanlarında hem de çekimli hâllerde kalınlık-incelik uyumunu bozar. Kalın [i], bu uyuma aykırı olarak hem ince hem de kalın ünlü seslerden sonra gelebilir. Genellikle son hecelerde bulunan bu ünlü, ince [i]’nin kalınlaşmış ve yuvarlak [y], [u]’nun düzleşmiş şeklidir:

Kuz. [jɛtmɨʃʏ] ‘yetmiş’, [jɛrim] ‘yerim’, [jɛrindən] ‘yerinden’, [ɛpsimiz] ‘hepimiz’, [kɔpsɨ] ‘çoğu’, [surgɨnʔikte:] ‘sürgünlükte’

Ort. [jyrdik] ‘yürüdük’, [jedɨ] ‘yedi’, [cɛtirip] ‘getirip’, [kɔrdiler] ‘gördüler’, [jɛrlɛrʃtirdiler] ‘yerleştirdiler’

Gün. [bɛrdim] ‘verdim’, [jetɨʃtiramɑjɨχ] ‘yetiştiremiyoruz’, [sejɛrʔarimiz] ‘sığırlarımız’, [itʃmɛnɨz] ‘içmeyiniz’, [ɔmrimizɨ] ‘ömrümüzü’

2. Canköy rayonu ağızlarında bazı birleşik kelimeler kalınlık-incelik uyumunun dışındadır:

Kuz. [tɔqɨʃɛk] (< T. *toq* + *içek*) ‘kalın bağırsak’, [sejɨtabʔɑ] (< Ar. *seyyid* + T. *abla*) (k. a.) ‘Seyitabla’, [tɑʃʏcɛnt] (< T. *taş* + Soğdca *kent*) (y. a.) ‘Taşkent’, [qɨdirles] (< Ar. *ħidr* + *ilyās*) ‘Hıdırles’, [qɑradʒiɛr] (< T. *qara* + Far. *ciger*) ‘karaciğer’, [iʃɑlet] (< T. *iç* + Ar. *ālet*) ‘iç organlar’

Ort. [sejɨtχɑlil] (< Ar. *seyyid* + *ħalil*) (k. a.) ‘Seyithalil’, [ɔɛznbaʃʏ] (< T. *özen* + *başı*) (y. a.) ‘Özenbaş’, [dʒɨnqɑjnɑ] (< T. *yenge* + *ana*) ‘yenge, yaşça büyük olan ağabey, dayı ve amcanın karısı’

Gün. [uʔuɔɛzn] (< T. *ulu* + *özen*) (y. a.) ‘Uluözen’, [sejɨtibram] (< Ar. *seyyid* + İbranice *ibrāhim*) (k. a.) ‘Seyitibrahim’, [qurtseit] (< T. *qurt* + Ar. *seyyid*) (k. a.) ‘Kurtseyit’, [ɑʃɨʏveriʃ] (< T. *alış* + *veriş*) ‘alışveriş’

3. Yabancı kelimeler de bu uyum dışında kalmışlardır. Fakat ağızlarda bazı yabancı kelimelerin kalınlık-incelik uyumuna uygun bir şekilde telaffuz edildikleri görülür:

Kuz. [asret] (< Ar. *ḥasret*) ‘hasret’, [beton] (< Fr. *beton*) ‘beton’, [beraber] (< Far. *berāber*) ‘beraber’, [aptest] (< Far. *āb-dest*) ‘abdest’, [vefat] (< Ar. *vefāt*) ‘vefat’, [semiʃka] (< Rus. *семечко*) ‘çekirdek, ay çekirdeği’, [pensija] (< Rus. *пенсия*) ‘emekli maaşı’; fakat [paɟda] (< Ar. *fā’ide*) ‘fayda’, [savap] (< Ar. *ṣevāb*) ‘sevap’, [bazar] (< Far. *bāzār*) ‘pazar’, [qasta] (< Far. *ḥaste*) ‘hasta’

Ort. [bedava] (< Far. *bād* + Ar. *hevā*) ‘bedava’, [a:ves] (< Ar. *heves*) ‘heves’, [adet] (< Ar. *ādet*) ‘adet, görenek’, [afitsɛr] (< Rus. *офицер*) ‘subay’, [zena:t] (< Ar. *şinā’at*) ‘zanaat’, [tane] (< Far. *dāne*) ‘tane’, [seto] (< Rus. *село*) ‘köy’; fakat [dʒennet] (< Ar. *cennet*) ‘cennet’, [dylʃer] (< Far. *durūger*) ‘dülger’, [efendi] (< Yun. *authentēs*) ‘efendi’, [firin] (< Yun. *furnos*) ‘fırın’, [ɣynɛr] (< Far. *honer*) ‘hüner’, [dʒiʃer] (< Far. *ciger*) ‘çiğەر’, [tʃuvat] (< Far. *covāl*) ‘çuval’, [taɣta] (< Far. *tehte*) ‘tahta’

Gün. [arecət] (< Ar. *ḥareket*) ‘hareket’, [zijade] (< Ar. *ziyāde*) ‘ziyade’, [setka] (< Rus. *сетка*) ‘file’, [semʃja] (< Rus. *семья*) ‘aile’, [savet] (< Rus. *совет*) ‘meclis’, [peʃʏman] (< Far. *peşimān*) ‘pişman’, [vajennaplennij] (< Rus. *военнопленный*) ‘savaş tutsağı, esir’; fakat [barabar] (< Far. *berāber*) ‘beraber’, [tene] (< Far. *dāne*) ‘tane’, [pendʒere] (< Far. *pancare*) ‘pencere’, [beden] (< Ar. *beden*) ‘beden’, [qoranta] (< Far. *ḥorende*) ‘aile’

2.1.1.2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

Düzlük-yuvarlaklık uyumu, kelime bünyesinde Türkçenin çeşitli dönemlerinde ve sahalarında kuvvetli olmadığı gibi (Ergin, 2013, s. 72) Canköy rayonu ağızlarında da tam olarak uygulanmaz. Düzlük-yuvarlaklık uyumu, özellikle Canköy Kuzey ve kısmen Orta ağızlarında düzleşme yönünde kendini gösterir. Ancak Oğuz özellikli Güney ağzında bu uyumun daha sağlam olduğu görülür. Muhtemelen Güney ağzındaki düzlük-yuvarlaklık uyumunun bozulması Kuzey ağzının etkisinden kaynaklanır:

< OT *açuq* ‘açık’ (EDPT, s. 22b) > Kuz. [aʃiq], Ort. [atʃiq], [atʃiq], Gün. [atʃiq]; < OT *bamuq* ‘pamuk’ (EDPT, s. 345b) > Kuz. [pamiq], [paməq], Gün. [pamiq]; < OT *bıçuq* ‘buçuk’ (EDPT, s. 294a) > Ort. [buʃuɣ], Gün. [buʃuɣ]; fakat Kuz. [buʃiq]; < OT *boɣın* ‘boyun’ (EDPT, s. 386b) > Ort. [bojun], Gün. [bojun]; fakat Kuz. [bojin], [mojin], Ort. [bojin]; < OT *qonşu*: ‘komşu’ (EDPT, s. 640b) > Kuz. [qoŋʃʏu], Ort. [qoŋʃʏu], [kəŋʃʏu]; fakat Gün. [qoŋʃʏi]; < OT *kiçig* ‘küçük’ (EDPT, s. 696a) > Kuz. [ciʃik], [cyʃyk], Ort. [cytʃyk], [kutʃuɣ], [kitʃik], Gün. [cytʃyk]

Canköy rayonu ağızlarında [i] ünlü sesi, yukarıdaki örneklerde gördüğümüz gibi hem düz hem de yuvarlak ünlü seslerden sonra gelebilir. Kelimelere eklenen ekler de her zaman düzlük-yuvarlaklık uyumuna uygun bir şekilde gelmezler. İncelediğimiz ağızlarda

düzlük uyumu vardır; yuvarlaklık uyumunda ise dar, yuvarlak ünlüler düzleştiği için bozulmuş durumundadır:

Kuz. [kəʃtuk] ‘göçtük, taşındık’, [qərqup] ‘korkup’, [cijdirdim] ‘giydirdim’, [jyndyzy] ‘gündüzü’, [jizliden] ‘gizliden’, [evden] ‘evden’; fakat [qəŋ]‘ımız’ ‘komşumuz’, [dəquzindzə] ‘dokuzuncu’, [kəriŋ]‘ım’ ‘görünüşüm’, [ældirdilər] ‘öldürdüler’, [cijevum] ‘damadım’

Ort. [qəŋsumuz] ‘komşumuz’, [kəruʃuvun] ‘görüşmen’, [χapattıtar] ‘kapattılar’; fakat [kəmdi] ‘gömdü’, [χəŋımdan] ‘kolumdan’, [qəjdırıp] ‘koydurup’, [səjımız] ‘soyumuz’

Gün.[bælyndy] ‘bölündü’, [æertyly] ‘örtülü’, [citʃcenemiz] ‘küçüğüz’, [iʃlemek] ‘çalışmak’, [χazdıχ] ‘kazdık’, [dyʃtym] ‘düşüm’, [dærtundzu] ‘dördüncü’; fakat [gəri]‘ijler’ ‘görüüyorlar’, [qədiŋtar] ‘koydular’, [kəpirin] ‘köprüyü’, [ælysinı] ‘ölüsünü’

2.1.1.3. Tam Benzeşme

Tam benzeşme, bir sesin her yönden başka sese benzemesidir (Aksan, 2009, s. 48). Canköy ağızlarında ünlülerde tam benzeşme, genellikle düz ve yuvarlak ünlüler arasında oluşur:

OT /e-ü/ > Gün. [y-y]: *bedük* ‘büyük’ (EDPT, s. 302b) > Gün. [byjyk]; fakat Kuz. [bujuk], [byjek], Orta. [böjik], [böjuk]

OT /e-ü/ > Kuz., Ort., Gün. [u-u]: *bedük* ‘büyük’ (EDPT, s. 302b) > Kuz. [bujuk]; fakat Kuz. [byjek], Ort. [böjik], [böjuk], Gün. [byjyk]; *tegül* ‘değil’ (EDPT, s. 480a) > Kuz. [duğul], [duğul], Ort. [dugul], Gün. [dugul]; fakat Ort. [dygul], Gün. [değil], [dejyl], [değil]

OT /i-ü/ > Kuz. [i-i]: *kir-güz-* ‘girdirmek’ < *kir-* ‘girmek’ (EDPT, s. 735b) > Kuz. [kirgiz-]

OT /ı-u/ > Ort., Gün. [u-u]: *bıçuq* ‘buçuk’ (EDPT, s. 294a) > Ort., Gün. [buʃuχ]; fakat Kuz. [buʃiq]

OT /ı-u/ > Kuz., Ort., Gün. [i-i]: *bısur-* ‘pişirmek’ (EDPT, s. 383b) > Kuz., Ort., Gün. [piʃıir-]

OT /u-ı/ > Kuz., Ort., Gün. [u-u]: *qurı-* ‘kurumak’ (EDPT, s. 646a) > Ort., Gün. [quru-]; fakat Kuz. [qırı-]; *unut-* ‘unutmak’ (EDPT, s. 179b) > Kuz., Ort., Gün. [unut-]; *qurıy* ‘kuru’ (EDPT, s. 652b) > Ort. [quru]; fakat Kuz., Ort. [qırı]

OT /u-ı/ > Kuz., Ort. [i-i]: *uılı-* ‘ulumak’ (EDPT, s. 127a) > Kuz. [ııi-]; *qurı-* ‘kurumak’ (EDPT, s. 646a) > Kuz. [qırı-]; fakat Ort., Gün. [quru-]; *qurıy* ‘kuru’ (EDPT, s. 652b) > Kuz., Ort. [qırı]; fakat Ort. [quru]

OT /a-u/ > Kuz., Ort., Gün. [a-a]: *baltu* ‘balta’ (EDPT, s. 333b) > Kuz., Ort., Gün. [baɫta]

OT /ı-a/ > Gün. [i-i]: *bıçaq* ‘bıçak’ (EDPT, s. 293b) > Gün. [pitʃiχ]

OT /e-i/ > Kuz. [i-i]: *eblig* ‘evli’ (EDPT, s. 10a) > Kuz. [ijli]

Yabancı kelimelerde tam benzeşme, daha çok kalın ve ince ünlü sesler arasında oluşur ve kalın ünlü seslerin incelmesi veya ince ünlü seslerin kalınlaşması yönünde gelişir:

Far. /a-e/ > Kuz., Gün., Ort. [a-a]: *tave* ‘tava’ > Kuz., Gün. [tava]; *pāre* ‘para’ > Gün. [para]; *bāğçe* ‘bahçe’ > Kuz., Ort., Gün. [baχtʃa], Gün. [baɣtʃa]; fakat [baɣtʃi], Gün. [baχtʃε]

Far. /a-a-e/ > Kuz., Ort., Gün. [ε-ε-ε]: *pancare* ‘pencere’ > Kuz., Ort., Gün. [pencereε]

Ar. /e-a/ > Kuz. [a-a]: *sevāb* ‘sevap’ > Kuz. [savap]

Ar. /u-i/ > Ort., Gün. [u-u]: *mumkin* ‘mümkün’ > Ort. [mumkun], Gün. [mumkun], [mulkun]

Rus. /o-i-o-a/ > Gün. [a-a-a-a]: *copmupovatʃ* ‘düzenlemek, çeşitlerine göre ayırmak’ > Gün. [sartaravatʃ]

2.1.1.4. Yarı Benzeşme

İncelediğimiz ağızlarda yarı benzeşme, genellikle ilk hecede bulunan düz ünlünün ikinci hecedeki yuvarlak ünlüyü düzleştirmesi biçiminde gerçekleşir:

OT /a-u/ > Kuz., Ort., Gün. [a-i]: *açuq* ‘açık’ (EDPT, s. 22b) > Kuz. [aʃiɣ], Ort. [aʃiɣ], [atʃiχ], Gün. [atʃiχ]; *yastuq* ‘yastık’ (EDPT, s. 974a) > Kuz., Ort. [jastiq]; *qaşuq* ‘kaşık’ (EDPT, s. 671b) > Kuz., Ort., Gün. [qaʃʷiɣ]; *altun* ‘altın’ (EDPT, s. 131b) > Kuz., Ort., Gün. [altin]; *yaruq* ‘ışık’ (EDPT, s. 962b) > Ort. [jariχ]

OT /e-ü/ > Kuz., Ort., Gün. [ε-i]: *berü* ‘beri’ (EDPT, s. 355b) > Kuz., Ort., Gün. [berʃi]; fakat Kuz., Gün. [beri]; *erük* ‘erik’ (EDPT, s. 222a) > Kuz. [erik]; *eçkü* ‘keçi’ (EDPT, s. 24b) > Kuz. [eʃki], Ort., Gün. [etʃki]

OT /e-ü/ > Kuz., Gün. [ε-i]: *berü* ‘beri’ (EDPT, s. 355b) > Kuz., Gün. [beri]; fakat Kuz., Ort., Gün. [berʃi]

OT /a-u-a/ > Gün. [a-i-a]: *sarumsaq* ‘sarımsak’ (EDPT, s. 853b) > Gün. [sarımsaq]

Yabancı kelimelerde yarı benzeşme, ilk hecedeki kalın ünlünün ardından gelen hecedeki ince ünlüyü kalınlaştırması ve son hecedeki düz ünlünün ondan önce gelen hecedeki yuvarlak ünlüyü düzleştirmesi biçiminde olmak üzere iki farklı şekilde görülür:

Ar. /a-i/ > Ort., Gün. [a-i]: *āhır* ‘son, nihayet’ > Ort., Gün. [aχir]

Far. /o-a-e/ > Kuz., Ort., Gün. [ɔ-a-a]: *horande* ‘aile’ > Kuz., Ort., Gün. [qɔranta]

Ar. /u-a-a/ > Gün., Ort. [i-a-a]: *Muṣṭafā* (k. a.) > Gün. [mistafa]; *muṭlaḳā* > Ort. [mıṭlaqa]

2.1.1.5. İlerleyici Benzeşme

Kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumunun da temelini oluşturan ilerleyici benzeşme, ilk hecedeki ünlünün özelliğine bağlı olarak takip eden hece / hecelerdeki ünlünün özelliğinin değişmesidir. Bk. 2.1.1.1. Kalınlık-İncelik Uyumu, 2.1.1.2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu.

2.1.1.6. Gerileyici Benzeşme

Gerileyici benzeşme Canköy ağızlarında genellikle düz ve yuvarlak ünlüler arasında gerçekleşir:

OT /u-a/ > Kuz. [i-a]: *qulaq* ‘kulak’ (EDPT, s. 620b) > Kuz. [qıtaq]; fakat Kuz., Ort., Gün. [quṭaq]

OT /ü-e/ > Ort., Kuz. [i-ε]: *ünde-* ‘ses vermek’ (EDPT, s. 180a) > Ort. [inde-]; *tügme* ‘düğme’ (EDPT, s. 482a) > Kuz. [tijme]

OT /ı-u/ > Ort., Gün. [u-u]: *bıçuq* ‘buçuk’ (EDPT, s. 294a) > Ort., Gün. [buʃuχ]; fakat Kuz. [buʃiq]

OT /ı-a/ > Kuz., Ort., Gün. [a-a]: *yıyaç* ‘ağaç’ (EDPT, s. 899a) > Kuz. [aɣaʃ], Ort. [aɣatʃ], Gün. [aɣaʃ], [aɣatʃ]; *ıyla-* ‘ağlamak’ (EDPT, s. 85b) > Kuz., Ort., Gün. [aɣla-]; fakat Kuz., Gün. [dzıta-]

Yabancı kelimelerde gerileyici benzeşme, Türkçe kelimelerden farklı olarak, daha çok kalın ve ince ünlüler arasında görülür ve çoğunlukla ince ünlülerin kalınlaşması yönünde gelişme gösterir:

Far. /e-a/ > Ort. [a-a]: *hevā* ‘hava’ > Ort. [ava]

Ar. /e-a/ > Kuz., Ort., Gün. [ɔ-a]: *mevlā* ‘efendi, sahip’ > Kuz., Ort., Gün. [mɔṭla]

Far. /e-u/ > Kuz., Ort., Gün. [a-u]: *emrūd* ‘armut’ > Kuz., Ort., Gün. [armut]

Far. /e-ı/ > Kuz. [i-i]: > *zencîr* ‘zincir’ > Kuz. [zındzir]

2.1.2. Ünsüz Benzeşmeleri

2.1.2.1. Tam Benzeşme

Canköy rayonu ağızlarında ünsüzlerde tam benzeşme, çoğunlukla çeşitli çekim eklerinin kelime tabanına eklenmesiyle meydana gelir. Tam benzeşme özellikle Canköy Güney ağızlarında çok sık rastlanan bir olaydır.

/l/ > /m/

/-ml-/ > /-mm-/

babamları > Gün. [babammari], *babamların* ‘babamlarını’ > Gün. [babammarin]

/l/ > /n/

/-nl-/ > /-nn-/

qaptanları ‘elbiseleri’ > Gün. [çaptannari], *qaptanlarımız* ‘elbiselerimiz’ > Gün. [çaptannarimiz], *qaranlıq* ‘karanlık’ > Gün. [çaranniç], *onları* > Kuz. [onnarı], *tumanları* ‘şalvarları’ > Gün. [tumannari]

/d/ > /n/

/-nd-/ > /-nn-/

ayrısından > Gün. [ağrisinnan], *ardından* > Gün. [ardinnan], *Özbekistandan* > Gün., Kuz. [æzbecistannan]

/v/ > /l/

/-vl-/ > /-ll-/

< Ar. *mevlâ* ‘efendi, sahip’ > Kuz., Ort., Gün. [mɔłta]

2.1.2.2. Yarı Benzeşme

Yarı benzeşme Canköy rayonu ağızlarında ötümlü ve ötümsüz ünsüzlerin yan yana geldiği durumlarda görülür. Ötümlü ünsüz, yanındaki ötümsüz ünsüzün etkisiyle ötümsüzleşir veya tersine ötümsüz ünsüz yanındaki ötümlü ünsüzün etkisiyle ötümlüleşir:

/ɣ/ > /q/, /h/

/-sɣ-/ > /-sq-/

< OT *qumursya* ‘karınca’ (EDPT, s. 628b) > Kuz. [qırmısqa]; < OT *qıysya* ‘kısa’ (EDPT, s. 667a) > Ort. [qısqa]

/-tɣ-/ > /-tq-/, /-th-/

< OT *satɣın* ‘hayın’ (EDPT, s. 800a) > Kuz. [satqın], Ort. [satçın], Gün. [satqın]

/t/ > /d/

/-nt-/ > /-nd-/

< OT *küntüz* ‘gündüz’ (EDPT, s. 729b) > Kuz. [kindüz], [ɣyndyz], Gün. [ɣyndyz]; < OT *bintür-* ‘bindirmek’ (EDPT, s. 350a) > Gün. [mindɛr-]

/-lt-/ > /-ld-/

< OT *toltur-* ‘doldurmak’ (EDPT, s. 495a) > Ort. [tɔɫdır-], [tɔɫdur-], Gün. [tɔɫdır-], [dɔɫdur-]; fakat Kuz. [tɔtír-]; < OT *alta-* ‘aldatmak’ (EDPT, s. 133a) > Kuz. [aɫda-], Ort. [aɫdat-], Gün. [aɫdat-]; < OT *biltür-* ‘bildirmek’ (EDPT, s. 334b) > Gün. [bıldır-]

/ç/ > /c/

/-nç-/ > /-nc-/

< OT *ança-* ‘ancak’ (EDPT, s. 172b) > Ort. [andʒa]; *béşinç* ‘beşinci’ (EDPT, s. 383a) > Kuz., Ort., Gün. [beʃʲındʒi]; < OT *birinç* ‘birinci’ (EDPT, s. 367b) > Kuz., Ort., Gün. [birindʒi]; < OT *ékkinç* ‘ikinci’ (EDPT, s. 110a) > Kuz., Ort., Gün. [ekindʒi]; < OT *yétinç* ‘yedinci’ (EDPT, s. 892a) > Kuz. [jedimidʒi]; < OT *sekizinç* ‘sekizinci’ (EDPT, s. 823b) > Kuz., Ort., Gün. [sekizindʒi]; < OT *törtünç* ‘dördüncü’ (EDPT, s. 535b) > Kuz., Ort., Gün. [dœrdindʒi], Gün. [dœrdundʒu], Ort., Gün. [dœrdindʒi]; fakat Kuz. [dœrdintʃi]

/l/ > /n/

/-ŋl-/ > /-ŋn-/

< OT *aŋla-* ‘anlamak’ (EDPT, s. 186a) > Gün. [aŋna-]; fakat Kuz., Ort. [aŋɫa-]

2.1.2.3. İlerleyici Benzeşme

Canköy ağızlarında ünsüzlerde ilerleyici benzeşme ilk hecedeki ötümlü veya ötümsüz ünsüzün sonraki hece / hecelerdeki ünsüzü ötümlüleştirerek veya ötümsüzleştirerek özelliğini değişmesi biçiminde görülür. Bk. 2.1.2.2. Yarı Benzeşme

2.1.2.4. Gerileyici Benzeşme

Kelime içinde kendine benzeten fonemin benzeşen fonemden sonra gelmesi olan gerileyici benzeşme, Canköy ağızlarında yaygın olmayan bir olaydır:

/-gs-/ > /-ks-/

< OT *ögsüz* ‘öksüz’ (EDPT, s. 116b) > Kuz. [ɔksuz̡], [øksuz̡], Ort. [ɔksuz̡], Gün. [œcsyz]

/b-n/ > /m-n/

< OT *ben* (EDPT, s. 346a) > Kuz., Ort., Gün. [mɛn]; fakat Gün. [bɛn]; < OT *bin-* (EDPT, s. 348a) > Kuz. [mɪn-], [miŋ-], Ort. [miŋ-], Gün. [miŋ-], *bunda* > Gün., Kuz., Ort. [mında]; < OT *baŋra-* ‘bağırmaq’ (EDPT, s. 351b) > Gün. [maŋra-]; < OT *bünüz* ‘boynuz’ (EDPT, s. 352a) > Ort. [myjyz]

/-ft-/ > /-pt-/

< OT *qafta.n* ‘elbise’ (EDPT, s. 582a) > Kuz. [qaptan], Ort., Gün. [χaptan]

Yabancı kelimelerde gerileyici benzeşme:

/-ft-/ > /-pt-/

< Far. *hefte* ‘hafta’ > Gün. [χapta]; fakat Kuz., Gün. [afta], Ort. [χafta]

/-γç-/ > /-hç-/

< Far. *bāğçe* ‘bahçe’ > Kuz., Ort., Gün. [baχtʃa], Gün. [baχtʃε]; fakat Gün. [baçtʃa], [baçtʃi]

/-vl-/ > /-ll-/

< Ar. *mevlā* > Kuz., Ort., Gün. [mɔʎta]

2.2. Benzeşmezlik

Canköy rayonu ağızlarında benzeşmezlik süreci örneklerine az rastlanılmıştır:

< Ar. *mümkin* > Gün. [mulkun]; fakat Gün., Ort. [mumkun]

2.3. İncelme / Ön Damaksıllaşma

Canköy rayonu ağızlarında kalın ünlülerin incelmesi süreci, daha çok /ı/, /u/ ve /o/ gibi ünlü fonemlerin ön damağa geçerek /i/, /ü/, /ö/ şeklinde değişmesiyle kendini gösterir.

/ı / > /i/

< OT *tuŋla-* ‘dinlemek’ (EDPT, s. 522a) > Kuz. [diŋle-]; < OT *biŋ* ‘bin’ (EDPT, s. 346b) > Kuz., Ort., Gün. [biŋ]; < OT *bit* ‘bit’ (EDPT, s. 296b) > Kuz., Ort., Gün. [bit]; < OT *tiş* ‘diş’ (EDPT, s. 557b) > Gün. [tiʃʸ]; fakat Kuz., Ort., Gün. [tʃʃ]; < OT *til* ‘dil’ (EDPT, s. 489b) > Kuz. [til], [dil], Gün. [dil], [til]; fakat Kuz. [til], [tʃl], Ort. [til]; < OT *yıŋ-* ‘yığmak’ (EDPT, s. 897a) > Kuz., Ort., Gün. [dʒij-]; fakat Kuz. [dʒij-], [jiq-], Ort. [dʒij-], [dʒi:j-], Gün. [jiG-]; < OT *yıŋın* ‘yığın’ (EDPT, s. 904a) > Kuz. [dʒi:n], [dʒijin]; fakat Kuz. [dʒi:n]; *yaşıl+lıq* ‘yeşillik’ < OT *yaşıl* ‘yeşil’ (EDPT, s. 919a) > Ort. [jeʃillik]

/o, u/ > /ü, i/

< OT *bu:* ‘bu’ (EDPT, s. 293b) > Kuz. Gün. [bi]; fakat Kuz. [bu], [bi], [bɔ], Ort. [bu], [bɔ], Gün. [bu], [bi], [bɔ]; < OT *yörin-* ‘yürümek’ (EDPT, s. 957a) > Kuz. Ort., Gün. [jyr-], Ort. [dʒir-]; fakat Kuz. [jur-], [dʒir-], [dʒur-], Ort. [jur-], [dʒur-], Gün. [jur-], [dʒur-], [dʒur-]

/a/ > /e/

< OT *amtı*: ‘şimdi’ (EDPT, s. 156b) > Kuz. [endi], [endi], [e:ndi], Ort. [endi], [endi], [e:ndi], Gün. [endi], [endi]; fakat Gün. [indi]

Yabancı kelimelerde inceme /f/, /v/ gibi ünsüz fonemlerden sonra gelen /u/, /ı/ ünlü fonemlerin ince /i/’ye değişmesiyle gerçekleşir:

/u-a/ > /i-a/

< Ar. *fulān* ‘filan’ > Gün. [filan]

/ı-ı-a/ > /i-ı-a/

< Rus. *высылка* ‘sürgün’ > Ort. Gün. [visiŋka]

/ı-a-o/ > /i-a-o/

< Rus. *выхадной* ‘tatil günü’ > Kuz., Gün. [viχadnoŋ]

2.4. Kalınlaşma / Art Damaksillaşma

Canköy rayonu ağızlarında ince ünlülerin kalınlaşması /i/, /ü/, /ö/ gibi ince ünlülerin /s/, /b/, /t/, /k/, /y/ gibi ünsüzler etkisiyle art damaksillaşarak değişmesi biçiminde ortaya çıkar. Kalınlaşma, Canköy rayonu ağızlarında çok yaygındır ve daha çok Kuzey ve Orta ağızlarında görülür.

/i/ > [i, ɨ]

< OT *isig* ‘ılık, sıcak’ (EDPT, s. 246a) > Kuz. [iŋsiq]; < OT *yetti*: ‘yedi’ (EDPT, s. 886a) > Kuz., Ort., Gün. [jedi]; fakat Gün. [jedi]; < OT *bir* ‘bir’ (EDPT, s. 353b) > Kuz., Ort., Gün. [bir], Gün. [bır]; < OT *kir*- ‘girmek’ (EDPT, s. 735b) > Kuz., Ort., Gün. [kır-]; fakat Kuz. [cır-], Gün. [jır-]; < OT *yegirmi* ‘yirmi’ (EDPT, s. 915b) > Kuz. [jigrim], [jigirmi], Ort. [jigrim], [jirmi], Gün. [jigrim], [jigirmi], fakat Kuz. [jegrim]; < OT *tirig* ‘diri’ (EDPT, s. 543b) > Kuz., Ort. [tiri]; < OT *siz* ‘siz’ (EDPT, s. 860a) > Kuz., Ort., Gün. [siz]; fakat Gün. [siz]

/ü/ > [u, ʉ, i]

< OT *yüz* ‘100’ (EDPT, s. 983a) > Kuz. [juz]; fakat Kuz., Ort., Gün. [jyz]; *yügrük+le-* ‘koşuşturmak’ < OT *yügrük* ‘hızlı koşan’ (EDPT, s. 914a) > Kuz. [dzu:ruqta-]; < OT *kül*- ‘gülmek’ (EDPT, s. 715b) > Kuz. [kıl-], [kıl-], Ort., [kıl-], Gün. [kul-]; < OT *kün* ‘gün’ (EDPT, s. 725a) > Kuz. [kın], [kun], Ort. [kun], Gün. [kın], [kun]; fakat Gün. [jyn]; < OT *kümüş* ‘gümüş’ (EDPT, s. 723b) > Kuz. [kimiʃ^y], [gimiʃ^y], Gün. [gumuʃ^y]; < OT *küntüz* ‘gündüz’ (EDPT, s. 729b) > Kuz. [kindüz]; fakat Kuz., Gün. [jyndyz]

/ö/ > [ɔ, ɵ]

< OT *kör-* ‘görmek’ (EDPT, s. 736a) > Kuz. [kɔr-], [kɵr-], Ort. [kɔr-], Gün. [kɔr-], [gɔr-], [gɵr-]; < OT *tört* ‘dört’ (EDPT, s. 534a) > Kuz. [dɔrt], [dɵrt], Ort. [dɔrt]; fakat Kuz., Ort., [tɔert], [dɔert], Gün. [dɔert]; < OT *köprüg* ‘köprü’ (EDPT, s. 690b) > Kuz., Ort., Gün. [kɔpır]; < OT *körün-* ‘görünmek’ (EDPT, s. 746a) > Kuz. [kɔrin-], Ort. [kɔrun-], Gün. [kɔrin-], [gɔrun-]; < OT *köm-* ‘gömmek’ (EDPT, s. 721b) > Kuz., Ort. [kɔm-]

2.5. Fonolojik Dayanıklılık

2.5.1. Zayıflama

2.5.1.1. Ötümlüleşme

Ötümlüleşme, ötümsüz ünsüzlerin zayıflayarak ötümlüleşmesi olayıdır. Canköy rayonu ağızlarında, özellikle de Kuzey ağzında ötümsüzlerin iki ünlü arasında veya /l/ ve /n/ ünsüzleri komşuluğunda zayıflayarak ötümlüleşmesi karakteristiktir.

/k/ > /g/

/-VkV-/ > /-VgV-/

< OT *tökül-* ‘dökülmek’ (EDPT, s. 481a) > Kuz. [tɔgıl-]; fakat Ort. [tɔeyıl-], Gün. [tɔeyıl-], [tɔkul-]; *tik-il-* ‘dikilmek’ < OT *tik-* ‘dikmek’ (EDPT, s. 479b) > Kuz. [tiğıl-]; < OT *ekin* ‘ekin’ (EDPT, s. 109a) > Kuz., Ort. [egin]

/q/ > /ɣ/

/-VqV-/ > /-VɣV-/

< OT *çaqır-* ‘çağırmaq’ (EDPT, s. 410a) > Ort., Gün. [tʃaɣır-]; fakat Kuz. [ʃaɣır-]; < OT *yıqıl-* ‘yıkılmak’ (EDPT, s. 903b) > Kuz., Gün. [jiɣıl-]; fakat Ort. [jiqıl-], Gün. [jiqıl-], [jiɣıl-]; < OT *baɣır-* ‘bağırmaq’ (EDPT, s. 318a) > Gün. [baɣır-]; fakat Kuz. [baɣır-]; < OT *bayaɣı* ‘bayağı’ (EDPT, s. 385b) > Kuz. [bajaɣı]; fakat Kuz. [bajaqa], Ort. [baja:]

/ç/ > /c/

/-KçV-/ , /-VçV-/ > /-KcV-/ , /-VcV-/

< OT *ançar* ‘ancak’ (EDPT, s. 172b) > Ort. [andʒa]; < OT *uçuz* ‘ucuz’ (EDPT, s. 32a) > Kuz., Ort., Gün. [udʒuz]; < OT *kéçe* ‘gece’ (EDPT, s. 694b) > Kuz., Ort., Gün. [jɛdʒɛ], Gün [çedʒɛ]; fakat Gün. [jɛtʃɛ], Kuz. [çɛʃɛ]

/t/ > /d/

/-VntV-/ > /-VndV-/

< OT *küntüz* ‘gündüz’ (EDPT, s. 729b) > Kuz. [kindüz], [jyndyz], Gün. [jyndyz]; < OT *bintür-* ‘bindirmek’ (EDPT, s. 350a) > Gün. [mindər-]

/-VltV-/ > /-VldV-/

< OT *toltur-* ‘doldurmak’ (EDPT, s. 495a) > Ort. [tətdir-], [tətdur-], Gün. [tətdir-], [dətdur-]; fakat Kuz. [tətir-]; < OT *alta-* ‘aldatmak’ (EDPT, s. 133a) > Kuz. [aɫda-], Ort. [aɫdat-], Gün. [aɫdat-]; < OT *biltür-* ‘bildirmek’ (EDPT, s. 334b) > Gün. [bildir-]

/p/ > /b/

/-VpV-/ > /-VbV-/

< OT *töpü:* ‘üst’ (EDPT, s. 436a) > Kuz. [təbɛ]

2.5.1.2. Açılma

2.5.1.2.1. Patlamalı Ötümsüzlerin Açılması

Ortak Türkçedeki /q/ ünsüz fonemi, kelime başı ve sonunda Canköy rayonu Orta ve Güney ağızlarında düzenli denilecek kadar sızıcılaşmıştır:

/q/ > [q^h] > [χ]

< OT *qapıy* ‘kapı’ (EDPT, s. 583a) > Kuz. [χapɪ], Gün. [χapɪ]; fakat Kuz., Ort. [qapɪ]; < OT *qırq* ‘kırk’ (EDPT, s. 651a) > Ort. [q^hırq], [χırχ], Gün. [χırχ]; fakat Kuz. [qırq]; < OT *qarında:ş* ‘kardeş’ (EDPT, s. 662a) > Ort. [q^hardaʃ^y], [χardaʃ^y], Gün. [q^hardaʃ^y], [χardaʃ^y]; fakat Kuz., Ort. [qardaʃ^y]; < OT *qara:* ‘kara’ (EDPT, s. 643b) > Ort., Gün. [χara]; fakat Kuz. [qara]; < OT *qurt* ‘kurt’ (EDPT, s. 648a) > Ort., Gün. [χurt]; fakat Kuz. [qurt], [qirt]; < OT *qız* ‘kız’ (EDPT, s. 679b) > Ort., Gün. [q^hız], [χız]; fakat Kuz. [qız], [qış], [qis], Ort. [qız], Gün. [qız], [qis]

2.5.1.2.2. Patlamalı Ötümlülerin Açılması

Canköy rayonu ağızlarında patlamalı ötümlülerin açılması olayı, Ortak Türkçe patlamalı ötümlü /b/ fonemiyle alakalıdır. /b/ fonemi, aşağıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere, incelediğimiz her üç ağızda da Ortak Türkçedeki niteliğini korumuştur. Ancak bununla birlikte, Kuzey ve Orta ağızlarında yer yer sızıcılaşmış [β] şeklinde telaffuz edildiği örnekler de tespit edilmiştir. Ayrıca Oğuz grubunun bir özelliği olarak /v/’li şekillere de rastlanılmıştır. Kuzey ağızında da tespit edilen /v/’li biçimler Güney ağızının etkisini gösteren biçimlerdir.

/b/ > [β] > [v] > [ʋ] > Ø

/bV-/ > [βV-] > [vV-]

< OT *ba:r* ‘var’ (EDPT, s. 353a) > Kuz., Ort., Gün. [βar], [var]; fakat Kuz., Ort., Gün. [bar]; < OT *bar-* ‘varmak’ (EDPT, s. 354a) > Kuz. [var-], Ort. [βar-], [var-], Gün. [βar-], [var-]; fakat Kuz., Ort., Gün. [bar-]; < OT *bé:r-* ‘vermek’ (EDPT, s. 354b) > Ort. [βer-], [ver-], Gün. [βer-], [ver-]; fakat Kuz., Ort., Gün. [ber-]

/-VbV-/ , /-VbK-/ , /-KbV-/ > [-VvV-], [-VvV-], [-VvK-], [-KvV-]

< OT *tabar* ‘mal’ (EDPT, s. 442b) > Gün. [tuvar]; < OT *yabaş* ‘yavaş’ (EDPT, s. 880b) > Kuz., Ort., Gün. [javaʃ^v]; < OT *qabiş-* ‘kavuşmak’ (EDPT, s. 588a) > Kuz., Ort. [qavuʃ^v-]; < OT *eblen-* ‘evlenmek’ (EDPT, s. 11a) > Kuz., Ort., Gün. [evlen-]; fakat Kuz. [ijlen-], Ort. [yjlen-]; < OT *yalbar-* ‘yalvarmak’ (EDPT, s. 920b) > Kuz. [jaɫvar-]; < OT *subyar-* ‘sulamak’ (EDPT, s. 786b) > Kuz. [sivər-], Gün. [sivər-]

/-Vb/ > [-Vv] > [-Vv] > -V: > -V

< OT *sub* ‘su’ (TT, s. 180) > Kuz. [su], [su:], [suʋ], [suʋ], Ort. [su:], [su], Gün. [suʋ]; < OT *seb-* ‘sevmek’ (EDPT, s. 784b) > Kuz. [sev-], Ort. [sev-], Gün. [sev-]; fakat Ort. [sij-]; < OT *eb* ‘ev’ (EDPT, s. 3b) > Kuz. [ev], [ev], Ort. [ev], Gün. [ev], [iv]; fakat Kuz. [ij], [yj], Ort. [yj]

/d/ > /y/

Ortak Türkçe kelime içi ve kelime sonu /d/ ünsüz foneminin standart KTT’de ve Canköy ağızlarında sistematik bir şekilde /y/’ye gelişmesi açılma olayına örnektir:

< OT *quḍruq* ‘kuyruk’ (EDPT, s. 604a) > Kuz., Ort., Gün. [qujruq]; < OT *adrıl-* ‘ayrılmak’ (EDPT, s. 68b) > Kuz., Ort., Gün. [ajrıt-]; < OT *baḍram* ‘bayram’ (EDPT, s. 308a) > Kuz., Ort., Gün. [baɟram]; < OT *uḍıqla:-* ‘uyumak’ (EDPT, s. 49b) > Kuz., Gün. [juɫta-]; < OT *aḍaq* ‘ayak’ (EDPT, s. 45a) > Kuz., Ort., Gün. [aɟaq]; < OT *aḍıy* ‘ayı’ (EDPT, s. 45b) > Kuz., Ort., Gün. [aju]; < OT *qaḍıy* ‘kayık’ (EDPT, s. 597b) > Kuz., Ort. [qajıq], Gün. [qajıq], [χajıχ]; < OT *biḍıq* ‘bıyık’ (EDPT, s. 301b) > Kuz. [mıjıq], [miɟıq], [biɟıq], < OT *qaḍıt-* ‘dönmek’ (EDPT, s. 597a) > Kuz., Ort., Gün. [qajıt-], Gün., Ort. [χajıt-]

/ɣ/ > Ø

Ortak Türkçede kelime içi ve sonu /ɣ/ ünsüz fonemi, Canköy rayonu ağızlarında açılma sonucunda sıfırlanmıştır.

/VɣV-/ > V:V- > VV- > Vɜ- > V-

< OT *aɣır* ‘ağır’ (TT, s. 171) > Kuz. [ɑ:ur]; fakat Kuz., Ort., Gün. [ɑgır]; < OT *aɣız* ‘ağız’ (TT, s. 171) > Kuz., Ort. [aus], Gün. [ɑ:uz]; fakat Kuz., Ort., Gün. [ɑgız]; < OT *oğul* ‘oğul’ (EDPT, s. 83b) > Kuz. [u:ɫ], [iɫ]; fakat Kuz., Ort., Gün. [oɣuɫ]

/VɣK-/ > V:VK-, VɜK-

< OT *aɣır*:- ‘ağırmak’ (EDPT, s. 91a) > Kuz., Ort. [ɑ:ur-]; fakat Gün. [ɑgır-]; < OT *oɣlan* ‘oğlan’ (EDPT, s. 84b) > Kuz. [u:ɫan]; fakat Kuz., Ort. Gün [oɣɫan]

/-KɣV-/ > -KV-

< OT *qurɣaq* ‘kuru yer’ (EDPT, s. 653b) > Kuz., Ort., Gün. [quraq]; < OT *yımırtya* ‘yumurta’ (EDPT, s. 938a) > Kuz., Ort. [jimiɾta]; < OT *yalya.n* ‘yalan’ (EDPT, s. 926b) > Kuz., Ort., Gün. [jaɫan]; < OT *qazɣan* ‘kazan’ (EDPT, s. 682a) > Kuz. [qazan], Gün. [qazan], [χazan]

/-Vɣ/ > -Vɜ- > -V

< OT *saɣıy* ‘sarı’ (EDPT, s. 848a) > Kuz., Ort., Gün. [sarı]; < OT *aɣıy* ‘ayı’ (EDPT, s. 45b) > Kuz., Ort., Gün. [aju]; < OT *aɣıy* ‘temiz’ (EDPT, s. 213b) > Kuz. [ɑ:ru:], [ɑru], Ort., Gün. [ɑ:ru:]; fakat [ɑ:ruv]; < OT *qapıy* ‘kapı’ (EDPT, s. 583a) > Kuz., Ort., Gün. [qapı], [χapı]; < OT *quruɣ* ‘kuru’ (EDPT, s. 652b) > Kuz. [qırı], Ort., Gün. [quru]

/g/ > Ø

/-VgV-/ > -Vɜ- > -V-

< OT *teɣirme.n* ‘değirmen’ (EDPT, s. 486b) > Kuz. [tirmen]; fakat Gün. [deɣirmen]; < OT *yüğüɾ*- ‘koşmak’ (EDPT, s. 914b) > Kuz. [jur-], [jyr-], [dɣır-], [dɣır-], [dɣur-], [dɣur-], [dɣyr-], Ort. [jur-], [jyr-], [dɣır-], [dɣur-], [dɣyr-], Gün. [jur-], [jyr-], [dɣur-], [dɣur-]; < OT *yéɣirmi* ‘yirmi’ (EDPT, s. 915b) > Ort. [jirmi]; fakat Kuz. [jeɣrim], [jigrim], [jigirmi], Ort. [jigrim], Gün. [jigrim], [jigirmi]

/-KgV-/ > -KV-

< OT *kergek* ‘gerek’ (EDPT, s. 742a) > Kuz. [cerek], [jerek], Ort. [cerek], Gün. [jerek], [cerek]; < OT *tirsge.k* ‘dirsek’ (EDPT, s. 553b) > Kuz., Ort., Gün. [tırsek]

/-Vg/ > -V

< OT *köprüg* ‘köprü’ (EDPT, s. 690b) > Kuz., Ort., Gün. [kəpır]; < OT *ölüg* ‘ölü’ (EDPT, s. 142a) > Kuz. [æly], Ort. [øti], Gün. [øti], [æly]; < OT *tirig* ‘diri’ (EDPT, s. 543b) > Kuz., Ort. [tiri]; < OT *eblig* ‘evli’ (EDPT, s. 10a) > Kuz. [ijli]; < OT *örtüglüg* ‘örtülü’ (EDPT, s. 211b) > Gün. [œrtly]; < OT *törlüg* ‘türlü’ (EDPT, s. 546b) > Kuz. [turly], Gün. [turly], [turly]

/ɣ/ > /y/

/ɣ/ fonemi incelediğimiz ağızlarda dar /ı/ ünlüsü veya /l/ ünsüzü etkisiyle zayıflamıştır.

/-VɣV-/ , /-Vɣ-/ > /-VyV-/ , /-Vy-/

< OT *sıyır* ‘sığır’ (EDPT, s. 814b) > Kuz. [sijir], Gün. [sejer]; fakat Kuz., Ort. [siğir]; < OT *yrɣ*- ‘yığmak’ (EDPT, s. 897a) > Kuz., Ort. [dɟij-], [dɟij-], Gün. [dɟij-]; fakat Kuz. [jiq-], Gün. [jiG-]

/-VɣK-/ > /-VyK-/

< OT *bayla*- ‘bağlamak’ (EDPT, s. 315a) > Kuz., Ort. [bajla-]; fakat Gün. [bağla-]

/g/ > /y/

/-Vg/ , /-VgK-/ > [-Vy] , [-VyK-]

< OT *teg*- ‘değmek’ (EDPT, s. 476a) > Ort. [tij-]; < OT *tügme* ‘düğme’ (EDPT, s. 482a) > Kuz. [tijme]; < OT *bögrek* ‘böbrek’ (EDPT, s. 328b) > Kuz. [bijrek], Ort., Gün. [byjrek]

Yabancı kelimelerde de aynı süreç gözlenmektedir. Farsçadan alıntılanan *kāğaz* ‘kâğıt’ kelimesindeki kelime içi [G], açılma olayı sonucunda [j]’ye dönüşmüştür.

< Far. *kāğaz* ‘kağıt’ > Kuz., Gün. [cajıt]; fakat Kuz. [cağıt]

2.5.1.2.3. Yarı Kapantlılarda Açılma

Canköy rayonu ağızlarında yarı kapantlı ünsüzlerdeki açılma olayı, /ç/ ünsüz fonemiyle alakalıdır. /ç/ ünsüz fonemi, Canköy Kuzey ağzında karakteristik olarak kelimenin her konumunda ötümsüz, sızıcı dişeti-damak [ʃ] ünsüz sesine gelişmiştir. Bununla birlikte, Kuzey ağzında bu ağza özgü olan [ʃ]’li biçimler yanında [tʃ]’li biçimler de vardır. Orta ve Güney ağızlarında [ʃ]’li biçimlerin duyulması, Kuzey ağzının etkisinden kaynaklanmış olmalıdır:

/ç/ > /ʃ/

< OT *köçür*- ‘göç ettirmek’ (EDPT, s. 699a) > Kuz. [kɔʃer-], [kɔʃir-], Ort. [kɔʃir-]; fakat Kuz. [kɔtʃur-], Gün. [jɔetʃyr-]; < OT *kiçig* ‘küçük’ (EDPT, s. 696a) > Kuz. [ciʃik], [cyʃyk]; fakat Ort. [cytʃyk], [kutʃuχ], [kitʃik], Gün. [cytʃyk]; < OT *üçün* ‘için’ (EDPT, s. 28b) > Kuz. [iʃin]; fakat Ort. [utʃun], Gün. [itʃun], [utʃun]; < OT *çaqır*- ‘çağırmak’ (EDPT, s. 410a) > Kuz. [ʃaqır-]; fakat Ort., Gün. [tʃaGır-]; < OT *çalış*- ‘çalışmak’ (EDPT, s. 421b) > Kuz. [ʃatʃıʏ-]; fakat Kuz., Ort., Gün. [tʃatʃıʏ-]; < OT *açıl*- ‘açılmak’ (EDPT, s. 26b) > Kuz. [aʃıt-]; fakat Ort., Gün. [atʃıt-], < OT *saç* ‘saç’ (EDPT, s. 794a) > Kuz. [saʃ]; fakat Kuz., Gün. [satʃ]

/ç/ ünsüz fonemi, kelime içinde ve genellikle iki ünlü arasında konumlandığında her üç ağızda da ötümlüleşmiş olarak /c/ biçimiyle karşımıza çıkar.

/ç/ > /c/

< OT *ança*: ‘ancak’ (EDPT, s. 172b) > Ort. [andʒa]; < OT *u.çuz* ‘ucuz’ (EDPT, s. 32a) > Kuz., Ort., Gün. [udʒuz]; *qıçıt-t-qan* ‘ısrırgan otu’ < OT *qı.çıt-* ‘kaşınmak’ (TT, s. 176) > Ort. [gidʒıtqan]; < OT *béşinç* ‘beşinci’ (EDPT, s. 383a) > Kuz., Ort., Gün. [beʃʲindʒi]; < OT *birinç* ‘birinci’ (EDPT, s. 367b) > Kuz., Ort., Gün. [birindʒi]; < OT *ékkinç* ‘ikinci’ (EDPT, s. 110a) > Kuz., Ort., Gün. [ekindʒi]

2.5.2. Güçlenme

2.5.2.1. Ötümsüzleşme

Canköy rayonu ağızlarında ötümsüzleşme, ilerleyici veya gerileyici ünsüz benzeşmesiyle ötümsüz fonemlerin etkisiyle gerçekleşir:

/ɣ/ > [q] > [χ]

/sy/ > [sq] > [sχ]

< OT *qumursya* ‘karınca’ (EDPT, s. 628b) > Kuz. [qırmısqa]; < OT *qısyɑ* ‘kısa’ (EDPT, s. 667a) > Ort. [qısqa]; < OT *satɣın* ‘hayın’ (EDPT, s. 800a) > Kuz. [satqın], Gün. [satχın]

/g/ > /k/

/-gs-/ > /-ks-/

< OT *ögsüz* ‘öksüz’ (EDPT, s. 116b) > Kuz. [ɔksuz̆], [øksuz̆], Ort. [ɔksuz̆], Gün. [æcsyz]

/f/ > /p/

/-ft-/ > /-pt-/

< OT *qaftan* ‘elbise’ (EDPT, s. 582a) > Kuz. [qaptan], Ort., Gün. [χaptan]

/-z/ > /-z̆/ > /-s/

< OT *qız* ‘kız’ (EDPT, s. 680a) > Kuz. [qıs], [qış], Ort. [qış], Gün. [qıs]; fakat Kuz. [qiz̆], Ort. [qiz̆], [χiz̆], [qʰiz̆], Gün. [qiz̆], [χiz̆]; < OT *a.ɣız* ‘ağız’ (EDPT, s. 98a) > Kuz., Ort. [aus]; fakat Kuz. [aɣiz̆], Ort. [aɣiz̆], Gün. [aɣiz̆], [a:uz̆]; < OT *biz* ‘biz’ (EDPT, s. 388a) > Kuz., Gün. [biz̆]; fakat Kuz., Ort. [biz̆], Gün. [biz̆], [biz̆], [bış̆]; < OT *tokkuz* ‘dokuz’ (EDPT, s. 474b) > Kuz., Ort., Gün. [dɔqiz̆], [dɔquz̆]; fakat Ort., Gün. [dɔquz̆]

Yabancı kelimelerde çoğunlukla Türkçeye yabancı olan ötümsüz /f/ foneminin süreksizleşerek /p/’ye değişmesi görülür. /f/ > /p/ değişmesi daha çok Canköy Kuzey ağzının karakteristik özelliği olsa da Güney ve Orta ağızlarında da bu ses olayına rastlanır:

/f/ > /p/

/-ft-/ > /-pt-/

< Far. *hefte* ‘hafta’ > Gün. [χafta]; fakat Kuz., Gün. [afta], Ort. [χafta]

/-fs-/ > /-ps-/

< Rus. *сафсем* ‘tamamıyla’ > Kuz., Gün. [sapsem]; fakat Gün. [safsem]

/-mf-/ > /-np-/

< Yun. *Simferopol* (y. a.) > Gün. [sinpirɔpal]

/-nf-/ > /-mp-/

< Rus. *конфета* ‘şeker’ > Kuz. [kampet]; fakat Gün. [kanfet]

/-VfV-/ > /-VpV-/

< Ar. *sefer* ‘sefer, kez’ > Kuz. [sɛpɛr]; fakat Kuz. [sefɛr]

/c-/ > /ç-/

< Far. *covāl* ‘çuval’ > Kuz., Ort., Gün. [tʃuvat]

2.5.2.2. Kapanma

Canköy ağzlarında kapanma olayı kelime başı /y/ > /c/ değişmesiyle kendini gösterir. Canköy Kuzey ağzı için düzenli denilebilecek bir sıklıkta, Orta ağzlarında ise Kuzey ağzının etkisiyle ağırlıklı olarak görülür. Bu gelişme Kıpçak grubunun karakteristik özelliklerindedir. Oğuz grubu özelliklerini taşıyan Güney ağzında rastladığımız /c/li örnekler Kuzey ağzının etkisini gösteren alıntılamalardır. Aynı biçimde, Kuzey ağzındaki /y/’li biçimler de Güney ağzının biçimleridir:

< OT *yo:q* ‘yok’ (EDPT, s. 895b) > Kuz. [dʒɔq]; fakat Kuz. [jɔq], [jɔ:q], [jɔ:], [jɔχ], Ort. [jɔq], [jɔχ], Gün. [jɔq], [jɔχ], [jɔ:q], [jɔ:]; < OT *yo:l* ‘yol’ (EDPT, s. 917a) > Kuz. [dʒɔl]; fakat Kuz., Ort., Gün. [jɔl]; < OT *yu:-* ‘yıkamak’ (EDPT, s. 870a) > Kuz., Ort. [dʒu:-]; fakat Kuz., Ort., Gün. [ju:-]; < OT *yil* ‘yıl’ (EDPT, s. 917a) > Kuz. [dʒiɫ]; fakat Kuz., Ort., Gün. [jɫ]; < OT *yat-* ‘yatmak’ (EDPT, s. 884a) > Kuz. [dʒat-]; fakat Ort., Gün. [jat-]

2.6. Tam Parça Süreçleri

2.6.1. Türeme

2.6.1.1. Önde Türeme

Canköy rayonu ağzlarında önde hem ünlü hem de ünsüz türemesi olayları vardır.

2.6.1.1.1. Önde Ünlü Türemesi

Canköy rayonu ağızlarında kelime başı /r/ önünde [ɔ], [u], [ʉ], [e], [i] ünlü seslerinin oluşması önde ünlü türemesi örneğidir:

Ruşça > Ort., Gün. [ɔrustʃa], Gün. [urustʃa]; *Rus* > Kuz., Ort., Gün. [urus]; < Ar. *Receb* > Kuz. [erɛdʒɛp]; < Far. *rūze* > Kuz. [ɔraza], [uraza]; < İt. *roba* > Kuz. [ʉrba], [irba], [urba]; Ort., Gün. [urba]

2.6.1.1.2. Önde Ünsüz Türemesi

Önde ünsüz türemesi, Canköy rayonu ağızlarında kelime başında /y/ ve /v/ ünsüzlerinin türemesiyle meydana gelir:

< OT *uvşak* ‘ufak’ (EDPT, s. 16a) > Kuz., Gün. [juʃaq]; < OT *üzüm* ‘üzüm’ (EDPT, s. 288a) > Kuz., Ort., Gün. [jyzym]; *hur-* ‘vurmak’ > OT *ur-* (EDPT, s. 194b; TT, s. 179) > Gün. [vur-]; fakat Kuz., Ort. [ur-]

2.6.1.2. İçte Türeme

2.6.1.2.1. İçte Ünlü Türemesi

Canköy rayonu ağızlarında içte ünlü türemesi, Türkçe kökenli ve alıntı kelimelerde çoğunlukla iki ünsüz arasında dar [i] ünlü sesinin oluşmasıyla gerçekleşir:

< OT *köpriüg* ‘köprü’ (EDPT, s. 690b) > Kuz., Ort., Gün. [kɔpır]; < Ar. *vaqt* ‘vakit’ > Kuz., Ort., Gün. [vaqıt], [vaχıt]; < Ar. ‘*aql*’ ‘akıl’ > Kuz., Ort. Gün. [aɣıt], Kuz., Gün. [aχıt]; < Ar. *aşl* ‘asıl’ > Kuz., Ort., Gün. [asıt]; < Ar. ‘*ömr*’ ‘ömür’ > Ort., Gün. [ɔmır], Kuz. [ɔmur]

2.6.2. Düşme

Canköy rayonu ağızlarında düşme, alıntı ve Türkçe kökenli kelimelerde yaygındır.

2.6.2.1. Önde Düşme

2.6.2.1.1. Önde Ünlü Düşmesi

Canköy rayonu ağızlarında kelime başındaki /st/, /şt/ ve /l/ önünde dar /i/ konuşma esnasında düşer:

/i, ɪ/ > Ø

sıtma ‘sıtma, malarya’ < OT *isit-* ‘ısıtmak’ (EDPT, s. 243a) > Ort. [sitma]; < OT *iste-* ‘istemek’ (EDPT, s. 243a) > Gün [sti-]; *işte* < **ošta* ‘işte’ > Kuz. [ʃte]; < Ar. *ilāc* ‘ilaç’ > Gün [ladʒ]

/u/ > Ø

< OT *uđıkla-* ‘uyuklamak’ (EDPT, s. 49b) > Kuz., Gün. [juqta-]

2.6.2.1.2. Önde Ünsüz Düşmesi

/h/ > Ø

Yabancı kökenli kelimelerin başında, ortasında ve sonunda /h/ ünsüz foneminin düşmesi Canköy Kuzey ve Orta ağızlarına has bir olaydır. Bu düşme Güney ağızında da kısmen görülür:

< Ar. *haqq* ‘hak’ > Kuz., Gün. [ɑ:q]; < Ar. *hālā* ‘hâlâ’ > Kuz., Ort. [ɑ:la]; < Ar. *hāle* ‘hala, babanın kız kardeşi’ > Kuz., Ort., Gün. [ɑ:ɫɑ]; < Ar. *hāl* ‘hâl, durum’ > Kuz., Ort., Gün. [ɑɫ]; fakat Kuz. [χɑɫ]; < Ar. *hasret* ‘hasret, özlem’ > Kuz., Ort. [ɑsret]; fakat Gün. [χɑsret]; < Far. *hefte* ‘hafta’ > Kuz., Gün. [ɑftɑ]; fakat Ort., Gün. [χɑftɑ]; < Ar. *hāci* ‘hacca giden’ > Kuz., Ort. [ɑ:dʒi]; < Ar. *heves* ‘heves, istek’ < Kuz. Ort. [ɑ:ves]

Türkçe kökenli kelimelerde de Ana Türkçe ve Ortak Türkçede bulunan kelime başındaki asli /h/ ünsüz sesi düşer:

< OT *hur-* ‘vurmak’ (TT, s. 179) > Kuz., Ort. [ur-]; fakat Gün. [vur-]; < OT *haz* ‘az’ (TT, s. 173) > Kuz., Ort., Gün. [ɑz], < OT *hay* ‘ay’ (TT, s. 173) > Kuz., Gün., Ort. [ɑj]; < OT *hart* ‘ard, arka’ (TT, s. 173) > Kuz., Gün., Ort. [art]

Bu örnekler dışında önde ünsüz düşmesi Canköy Güney ağızında ‘nişan’ kelimesinde tespit edilmiştir:

< Far. *nişān* ‘nişan’ > Gün. [i^ʎɑn]

2.6.2.2. İçte Düşme

2.6.2.2.1. İçte Ünlü Düşmesi

Canköy rayonu ağızlarında konuşmada kelime içinde özellikle dar [i] ve [i] ünlü seslerinin düşmesi yaygındır.

/-ɪ-, -i-, -u-, -ü-/ > Ø

< OT *būri*: ‘pire’ (EDPT, s. 356b) > Ort. [pɪɛ]; < OT *yapurgaq* ‘yaprak’ (EDPT, s. 879b) > **yapıraq* > Ort. [jɑpraq]; *birisi* ‘birisi’ > Kuz. [birsɪ]; *yégirmi* ‘yirmi’ (EDPT, s. 915b) > Ort. [jɪgrɪm], [jɪrmɪ], Gün. [jɪgrɪm], Kuz. [jɪgrɪm], [jɛgrɪm]; fakat Kuz., Gün. [jɪgrɪmɪ], *hepimiz* ‘hepimiz’ > Kuz. [ɛpmiz]; < OT *ayt-* ‘söylemek’ (EDPT, s. 268b) > Kuz., Ort., Gün. [ɑjt-]; < OT *qadı-* ‘dönmek’ (EDPT, s. 597a) > Kuz., Ort., Gün. [qɑjt-], Gün., Ort. [χɑjt-]; < Rus. *maşına* ‘araba’ > Kuz., Ort., Gün. [mɑ^ʎna]

Genel Türkçede sıkça karşılaştığımız vurgusuz orta hece ünlüsünün düşmesine Canköy ağızlarında da rastlanır. Bu ses düşmesi genellikle *siñil* gibi akrabalık adları ile *burun* gibi organ adlarının ünlüyle başlayan bir ek almasıyla ortaya çıkar. Söz konusu durumlarda kelimelerin son heceleri vurgusuz orta hece durumuna geçer ve zamanla bu hecedeki ünlü düşer:

siyi:l+im ‘küçük kız kardeşim’ < OT *siyi:l* ‘küçük kız kardeş’ (EDPT, s. 839b) > Kuz. [si:ɲlim]; *burun+uɲ* ‘burnun’ < OT *burun* (EDPT, s. 366b) > Gün. [burnun]; *burun+umuzm* ‘burnumuzu’ > Ort. [burnumuzni]

/-a-/ > Ø

bu+arada ‘burada’ < OT *bu:* (EDPT, s. 291b) > Kuz. [bırda]; *bala+lar* ‘çocuklar’ < OT *ba:la* ‘yavru, çocuk’ (EDPT, s. 332b) > Kuz., Ort., Gün. [baɫlar]

2.6.2.2.2. İçte Ünsüz Düşmesi

/l/ > Ø

Canköy rayonu ağızlarında /-l-/ başka bir ünsüz fonemle yan yana gelince düşer:
< OT *toltur-* ‘doldurmak’ (EDPT, s. 495a) > Kuz. [tötır-]; *quçakla:ş-* ‘kucaklaşmak’ (EDPT, s. 591b) > Gün. [qutʃaqaʃʸ-]; *bayram+lar* < OT *baɗram* ‘bayram’ (EDPT, s. 308a) > Kuz. [bajramar]; < Ar. + T. *mezar+lık* ‘mezarlık’ > Kuz. [mezarıq]

/ɣ/, /g/ > Ø

Ortak Türkçede kelime içi /ɣ/, /g/ ünsüz fonemleri Canköy rayonu ağızlarında düşerler: Bk. 2.5.1. Zayıflama.

/t/ > Ø

qartbaba ‘dede’ > Gün. [qarbaba]

/h/ > Ø

Alıntı kelimelerde /h/ ünsüzü düşerek yerine uzun ünlü bırakır:
< Far. *şehr* ‘şehir’ > Kuz., Ort., Gün. [ʃe:r]; < Ar. *rāḥat* ‘rahat’ > Ort. [ra:t]; < Ar. *İbrāhim* (k. a.) > Ort. [ibra:im]; < Ar. *maḥalle* > Kuz., Ort., Gün. [ma:lle]; < Ar. *merḥamet* + T. *+li* > Kuz. [mɛra:metli]; < Ar. *merḥūm* > Kuz. [mɛ:rum]; fakat Gün. [meχrum]

2.6.2.3. Son Ses Düşmesi

2.6.2.3.1. Sonda Ünlü Düşmesi

Canköy ağızlarında alıntı ve Türkçe kelimelerde son sesteki vurgusuz ünlünün düşmesi bir son ünlü düşmesi örneğidir:

< OT *yo:ri-* ‘yürümek’ (EDPT, s. 957a) > Kuz. [jur-], [jyr-], [dʒır-], [dʒur-], Ort. [jur-], [jyr-], [dʒır-], [dʒur-], Gün. [jur-], [jyr-], [dʒur-], [dʒur-]

< Rus. *gazeta* ‘gazete’ > Gün. [gazet]; < Rus. *конфета* ‘şeker’ > Gün. [kanfet], Kuz. [kampet]; < Rus. *минута* ‘dakika’ > Kuz., Gün., [minut]; < Rus. *облава* ‘baskın’ > Ort. [abɫav]; < Ar. ‘*anterî*’ ‘elbise’ > Kuz., Ort., Gün. [anter]

2.6.2.3.2. Sonda Ünsüz Düşmesi

Canköy rayonu ağızlarında Ortak Türkçedeki *ér-* ‘imek’ ek fiilinin sonundaki /r/ ünsüzü düşer:

< OT *ér-* ‘imek’ (EDPT, s. 194a) > Kuz. [e-], [i-], Ort. [e-], Gün. [e-], [i-]

Ortak Türkçede birden fazla heceli kelimelerin sonunda /ɣ/ ve /g/ ünsüz fonemleri Canköy ağızlarında sistematik bir şekilde düşer:

< OT *quruy* ‘kuru’ (EDPT, s. 652b) > Kuz. [qırı], Ort., Gün. [quru]; < OT *qapıy* ‘kapı’ (EDPT, s. 583a) > Kuz., Ort., Gün. [qapı], [χapı]; < OT *adıy* ‘ayı’ (EDPT, s. 45b) > Kuz., Ort., Gün. [aju]; < OT *sarıy* ‘sarı’ (EDPT, s. 848a) > Kuz., Gün. [sarı]; < OT *ellig* ‘elli’ (EDPT, s. 141a) > Kuz., Gün. Ort [ełı], Gün [elli]

Canköy Kuzey ağızında bir örnekte tek heceli kelime sonunda /ɣ/ düşerek bir önceki sesi uzatmıştır:

< OT *toɣ-* ‘doğmak’ (EDPT, s. 465a) > Kuz. [tu:]; fakat Kuz., [doG-], [tɔ:G-], [tu:v-], Gün. [tɔ:G-], [doG-]; Ort. [doG-]

Canköy rayonu ağızlarında *bol-* ‘olmak’, *al-* ‘almak’, *kel-* ‘gelmek’, *qal-* ‘kalmak’ fiillerinin sonunda /l/ ünsüzünün düşmesi yaygındır:

< OT *bol-* ‘olmak’ (EDPT, s. 330b) > Kuz., Ort., Gün. [ɔ-], [bɔ-]; fakat Kuz., Ort., Gün. [bɔł-], [ɔł-]; < OT *al-* ‘almak’ (EDPT, s. 124b) > Kuz. [a-]; fakat, Ort., Gün. [ał-]; < OT *kel-* ‘gelmek’ (EDPT, s. 715b) > Kuz. [ce-], [ce:-], [je-], Ort. [ce-], Gün. [ce:-], [je-]; fakat Kuz. [jel-], [cel-]; Gün. [jel-], [cel-]; < OT *qal-* ‘kalmak’ (EDPT, s. 615b) > Kuz., Gün. [qa-]; fakat Kuz., Ort., Gün. [qał-]

Canköy rayonu ağızlarında Ortak Türkçe *sub* ‘su’ kelimesindeki /b/ düşer:

< OT *sub* ‘su’ (EDPT, s. 783a) > Kuz. [su], [su:], Ort. [su:], [su]; fakat Kuz. [suv], [suɣ], Gün. [suɣ]

Canköy rayonu ağızlarında Arapça ve Farsçadan alıntı kelimelerin sonundaki /h/ ünsüz sesi düşer:

< Ar. *şabāh* ‘sabah’ > Kuz., Ort., Gün. [saba:]; < Ar. ‘*Abdullah* (k. a.) > Kuz., Gün. [abdułta:]; < Ar. *Allah* > Kuz., Ort., Gün. [ałta:]; < Ar. *inşa’l-lah* > Gün. [inʃałta]

Ruşçadan yapılan alıntılarda kelime sonundaki /y/ foneminin düştüğü tespit edilmiştir:

< Rus. *Абинский* (y. a.) > Kuz. [abinsci]; < Rus. *красный* ‘kırmızı’ > Gün. [krasnı]

Yabancı kökenli *asbest* ve *ābdest* kelimelerinde sondaki /t/ ünsüz sesi konuşmada söylenmez:

< Yun. *asbest* ‘asbest, amyant’ > Ort. [asbes]; < Far. *ābdest* ‘abdest’ > Gün. [apdes]

2.6.3. Yeniden Düzenleme

2.6.3.1. Göçüşme

Göçüşme Canköy rayonu ağızlarında nadir görülen bir olaydır. Ortak Türkçe *qumursya* ‘karınca’ kelimesindeki göçüşme ise uzak göçüşmedir.

/-ŋl-/ > /-ml-/ > /-lm-/

< OT *köŋlek* ‘gömlək’ (EDPT, s. 732a) > Gün. [gölmək]

/-gr-/ > /-rg-/

< OT *ögren-* ‘öğrenmek’ (EDPT, s. 114b) > Kuz. [өрҗен-]

/-m-r-/ > /-rm-/

< OT *qumursya* ‘karınca’ (EDPT, s. 628b) > Kuz. [qırmısqa]

Yabancı kelimelerde göçüşme:

/-mr-/ > /-rm-/

< Far. *emrūd* > Kuz., Ort., Gün. [armut]

2.7. Hece Yutumu

Hece yutumu, arka arkaya gelen ve ses bakımından birbirine benzeyen iki heceden birinin düşmesi olayıdır (Ergin, 2013: 52). İncelediğimiz ağızlarda hece yutumu, daha çok iki kelimenin birleşmesinden oluşan kelimelerde görülür. Bu ses olayında düşen heceler genellikle vurgusuz ve dar ünlüdür.

alıp bar- ‘alıp gitmek’ > Kuz. [aɫbarıp]; *alıp ket-* ‘alıp gitmek’ > Kuz. [aɫetıp]; fakat Gün. [aɫpɛldi]; *anıŋ üçün* ‘onun için’ > Ort., Gün. [ɔntʃun]; *bibi+tata* ‘nine’ > Kuz., Ort. [bita]; *kuruluş* ‘kuruluş’ > Kuz. [quruʃʏ]; *ne yap-* > Gün. [na:pɑtar]; *nemeŋ* ‘Alman’ *nemets+ler* > Gün. [lɛmsɛr]; *qarındaş* ‘kardeş’ > Kuz., Ort., Gün. [qardaʃʏ]

2.8. Kaynaşma

Canköy rayonu ağızlarında kaynaşma, daha çok birincisi ünlü ile biten ikincisi ünlü ile başlayan iki kelime arasında iki ünlüden birinin düşmesi sonucunda meydana gelir:

ne+et- ‘ne yapmak’ > Kuz. [nɛtɛrmɛn]; *ne+için* ‘niçin’ > Kuz. [niʃin], Gün. [nɛtʃun], [nɛtʃin]; *qa+et-* ‘ne yapmak’ > Kuz., Ort. [qat-]; *öyle+et-* ‘öyle yapmak’ > Ort. [ɔlɛtıp], Gün. [ɔlɛtirıp]; *neme+et-* ‘şöyle yapmak’ > Ort. [nɛmɛtıp]

2.9. Ulama

Ulama, Canköy ağızlarında hızlı konuşma dolayısıyla sık rastlanan bir olaydır:

Kuz. [βar_edi], [ap_ɛtɛlɛr], [qajin_bicɛm], [ana_urugunda], [ara_sira], [ulfu_ɛdetlerimizni]

Ort. [jit₁ɣadar], [cɛl₁cɛlɛlɛr], [sav₁bɔtsuntar], [tʃiχara₁edim]

Gün. [var₁edi], [baɫa₁tʃagaɫi], [aga₁cɛdɛlɛri], [dʒuma₁alidi], [ne₁ɣadar]

SONUÇ

Canköy rayonu, Kırım'ın kuzeydoğusunda bulunan ve sürgünden sonra Kırım Tatar Türklerinin en yoğun yaşadığı yerleşim yerlerinden biridir. Bu bölge, KTT'nin Kuzey, Orta ve Güney olarak adlandırılan üç ana ağzının konuşurlarının karışık ve iç içe yaşadığı bir yerdir.

Çalışmamızda 2001 yılında Kırım'ın Canköy rayonundan elde edilen derlemeler üzerinden Canköy ağızlarında kalınlık-incelik uyumu ve kısmen düzlük-yuvarlaklık uyumunun varlığı tespit edilmiştir. Kelime tabanlarında ve çekimli hâllerde bu ses uyumlarının bozulmasında [ɨ] ünlüsünün etkili olduğu görülmüştür. Bunun dışında Oğuz Türkçesi özellikli Güney ağızlarına has bir özellik olan ünsüzlerde tam benzeşme tespit edilmiştir. Kıpçak özellikli Kuzey ağızlarına has özellikler olan ünsüzlerde ötümlüleşme, yarı kapantılılarda açılma, kapanma gibi olaylara da rastlanmıştır. Kıpçak-Oğuz karışık özelliklerini gösteren Orta ağzı, ünlülerde kalınlaşma yönünde Kuzey ağzıyla ortak özellik gösterirken, patlamalı ötümsüzlerin açılması açısından Güney ağzıyla benzer özellik göstermiştir. Çalışmamızda fonolojik süreçlerden ünlülerde tam benzeşme, yarı benzeşme, ilerleyici benzeşme, gerileyici benzeşme, incelleme; ünsüzlerde yarı benzeşme, ilerleyici benzeşme, gerileyici benzeşme, güçlenme, patlamalı ötümlülerin açılması, türeme, düşme, hece yutumu, ulama, kaynaşma olaylarının her üç ağızda dağınık bir biçimde görüldüğü tespit edilmiştir. Belli bir ağız için karakteristik özellik sayılan bazı unsurlara, diğer ağızlarda da rastlanması sürgünle ve sürgün sonrası süreçte ortaya çıkan karışık iskân politikasıyla açıklanabilir. Çünkü sürgünde farklı etnik toplulukların yanına yerleştirilen Kırım Tatar Türkleri bu toplulukların dillerinden çeşitli biçimlerde etkilenmiştir. Ayrıca sürgün dönüşünde farklı ağız mensupları Kırım'da karışık bir biçimde yerleşmişlerdir. Söz konusu etkenler Canköy rayonu ağızlarının var olan karışık yapısını daha da karmaşık bir yapıya sokmuştur.

Çalışmada Kullanılan Fonetik İşaretler ve Ayrıcı İşaretler

Ünlüler

[ɑ] geniş, düz, arka dil (postdorsal)

[a] geniş, düz, arka dil (predorsal)

[ɛ] geniş, düz, ön dil (açık)

[e] geniş, düz, ön dil (kapalı)

[i] dar, düz, ön dil (açık)

[ɪ] dar, düz, ön dil (kapalı)

[ɨ] dar, düz, arka dil (orta dil), (kapalı)

[o] geniş, yuvarlak, arka dil (kapalı)

[ɔ] geniş, yuvarlak, arka dil (açık)

[ɵ] geniş, yuvarlak, orta dil (kapalı)

[œ] geniş, yuvarlak, ön dil (açık)

[u] dar, yuvarlak, arka dil (kapalı)

[ʊ] dar, yuvarlak, orta dil (kapalı)

[y] dar, yuvarlak, öndil (kapalı)

Ünsüzler

[β] ötümlü, sızıcı, çift dudak

[b] ötümlü, süreksiz, patlayıcı, çift dudak

[d] ötümlü, süreksiz, patlayıcı, diş eti

[dʒ] ötümlü, yarı kapantılı, diş eti-damak

[ϕ] ötümsüz, sızıcı, çift dudak

[f] ötümsüz, sızıcı, diş-dudak

[ʃ] ötümlü, süreksiz, patlayıcı, ön damak

[g] ötümlü, süreksiz, patlayıcı, art damak

[ɣ] ötümlü, süreksiz, patlayıcı, art damak

[c] ötümsüz, süreksiz, patlayıcı, ön damak

[k] ötümsüz, süreksiz, patlayıcı, orta damak

[q] ötümsüz, süreksiz, patlayıcı, art damak

[χ] ötümsüz, sızıcı, art damak

[ʒ] ötümlü, sızıcı, diş eti-damak

[l] ötümlü, yan ünsüz, diş eti

[ɭ] ötümlü, yan ünsüz, diş eti-damak

[m] ötümlü, genzel, çift dudak

[n] ötümlü, genzel, diş eti

[ŋ] ötümlü, genzel, orta damak

[p] ötümsüz, süreksiz, patlayıcı, çift dudak

[r] ötümlü, tek vuruşlu, diş eti-damak

[r̥] ötümlü, çok vuruşlu, dişeti-damak

- [s] ötümsüz, sızıcı, diş eti
[ʃ] ötümsüz, sızıcı, diş eti-damak
[t] ötümsüz, süreksiz, patlayıcı, diş eti
[tʃ] ötümsüz, süreksiz, yarı kapantılı, diş-eti damak
[v] ötümlü, sızıcı, diş-dudak
[u] ötümlü, yarı ünlü, çift dudak
[j] ötümlü, yarı ünlü, ön damak
[z] ötümlü, sızıcı, diş eti

Ayırıcı İşaretler

- V daha yuvarlaklaşmış
V daha az yuvarlaklaşmış
V: uzun
V çok kısa
X_X kesintinin bulunmayışı
Ç ötümsüz
C^j damaksılaşmış
C^h genizleşmiş
C^v art damaksılaşmış

Kısaltmalar

- Ar. Arapça
C Ünsüz
EDPT An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish
Far. Farsça
Fr. Fransızca
Gün. Canköy Güney Ağzı
İt. İtalyanca
k. a. kişi adı
Kuz. Canköy Kuzey Ağzı
KTT Kırım Tatar Türkçesi
Ort. Orta Ağzı
OT Ortak Türkçe

Rus.	Rusça
T.	Türkçe
TT	Talat Tekin
V	Ünlü
y. a.	yer adı
Yun.	Yunanca

KAYNAKÇA

- Abduvaliyeva, E. (2004). Kırım Türkçesinin ağızlarının bugünkü durumu. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Abduvaliyeva Er, E. (2013). Kırım Türkçesinin bugünkü durumu. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 10(4), 94-110.
- Aksan, D. (2009). *Her yönüyle dil: ana çizgileriyle dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Doerfer, G. (1995). Kırım Tatarcası (PhTF I Wiesbaden 1959, ss. 369-390'dan) *Türk Dünyası Araştırmaları*, 94, 177-203.
- Doerfer, G. (1959). Das Krimosmanishe. *Philologiae Turciae Fundamenta T. 1* içinde (ss. 242-280). Wiesbaden.
- Clauson, G. (1972). *An etimological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Er, E. (2022). SSCB devleti milliyetler prensibinin Kırım Tatar Türklerine yönelik uygulamaları ve Kırım Tatar Türkçesi üzerindeki etkileri. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, Eylül 2022, 10(30), 61-91.
- Ergin, M. (2013). *Türk dil bilgisi*. İstanbul: Bayrak.
- Radloff, W. (1896). *Proben der Volkslitteratur der nördlichen türkischen Stämme, Die mundarten der Krym*, VII. Theil, St. Petersburg.
- Tekin, T. (1995). *Türk dillerinde birincil uzun ünlüler* (Ölmez, M., Haz.), Ankara: Simurg.
- Gafarov, B. G. (1988). N. K. Dmitriyev i pervaya krımskaya yazıkovaya ekspeditsiya. *Sovetskaya Tyurkologiya*, 5 (Sentyabr-oktyabr), 80-84.
- Perepis naseleniya, Glavnoye upravleniye statistiki v Avtonomnoy respublike Krim*. <https://archive.md/GjVjZ>.

CANKOY RAYON DIALECTS OF CRIMEAN TATAR LANGUAGE AND PHONOLOGICAL PROCESSES OBSERVED IN THESE DIALECTS

ABSTRACT

Dialects are of great importance as they reflect the formation processes of a dialect and show its ties with related dialects. Crimean Tatar language is one of the Turkish dialects that was formed as a result of the intersection and mixing of the Historical Kipchak and Oghuz dialects of the general Turkish language. The dialects of Crimean Tatar language clearly reflect the distribution areas of the linguistic forms of Kipchak and Oghuz Turkish in the Crimean Peninsula. The Northern dialect with Kipchak characteristics was spoken in the steppe region of Crimea, the Southern dialect with Oghuz characteristics was spoken along the Black Sea coast in the south, and the Middle dialect with Kipchak-Oghuz characteristics was spoken between these two regions. In the historical process, it was inevitable for these three main dialects to communicate openly with each other, as there were no major geographical obstacles on the peninsula, and to influence each other as a result of migrations, exiles and economic factors. However, in the XX. Crimean Tatar language, whose number of speakers is decreasing day by day due to the Russian assimilation and settlement policies applied to Crimean Tatar language in the 19th century, is also losing the original structure of its dialects. As a result of all these interactions, Crimea, which is one of the interesting and important areas in dialect research in the field of Turkology, has been deprived of the attention it deserves in the scientific world.

This study was conducted to fill this gap in Turkology research. Cankoy rayon, located in the northeast of Crimea, was chosen as the research area. The material of our study consisted of tape recordings compiled from villages in the Cankoy district of Crimea in the summer of 2001. Conversations with 46 people in 15 villages were recorded and transcribed in accordance with the International Phonetic Alphabet (IPA) system. The conversations were made with people over the age of 50 because they know Crimean Tatar language better and preserve its dialect characteristics. The current situation of these dialects was determined through the compilation texts obtained and the phonological processes were examined.

As a result of the examination of the compilation texts, it was determined that all dialects of Crimean Tatar language are spoken in our research region, which is located within the borders of the Northern Crimean dialect. The total exile of Crimean Tatar language from their homeland in 1944 is the main reason for this situation. Since the Crimean Tatar language, who returned to Crimea from exile after approximately 50 years, settled scattered in the region, the location of the Crimean Tatar language dialects has also undergone a radical change.

In our study, the phonological processes seen in Cankoy dialects were examined with a comparative, historical method. As a result of this examination, it was determined that the phonological processes detected in our research region manifest themselves at various levels in all three dialects. It has been concluded that this situation occurred as a result of the representatives of these dialects living adjacent to each other and having close contact with each other during exile and post-exile.

Keywords: Crimean Tatar language dialects, Cankoy rayon, Northern Crimean dialect, Southern Crimean dialect, Central Crimean dialect.